

מ. פיוקאז'

בני צמחיה החסידות

מגמות רעיוניות
בספרי דרוש
ומוסר

מהדורה מורחבת

מנדל פייקאז': בימי צמיחת החסידות

לזכר הורי אחריתי ואחי
קרצנות השואה ת"ש—תש"ה

בימי צמיחת החסידות

מגמות רעיוניות בספרי דרוש ומוסר

מאת

מנדל פייקאז'

מוסד ביאליק • ירושלים

Mendel Piekarz
The Beginning of Hasidism
Ideological Trends in Derush and Musar Literature

מהדורה שנייה מורחבת, תשנ"ח–1998

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשל"ח
Copyright by the Bialik Institute • Jerusalem 1978
Printed in Israel

דפוס מנחם, ירושלים

המהדורה השנייה נדפסה בדפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

הקדמה

7

חלק ראשון: חיבורים ומחברים, תוכחה ומוכיחים

פרק ראשון: ספרי דרוש ומוסר וחשיבותם לחקר החסידות 11

א. תכונות-יסוד במחברים ובחיבורים, 11 ; ב. קווים ספרותיים אופייניים בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה, 15 ; ג. מאמרים בשם הבעש"ט בכתבי ר' יעקב יוסף הוזהים או דומים למאמרים בשם חכמים אחרים, 16 ; ד. לציור דיוקנאותיהם של הבעש"ט ור' נחמן מקוסוב, 21 ; ה. מגמות רעיוניות עיקריות בספרי דרוש ומוסר, 32.

פרק שני: מחברים וחיבוריהם — סקירות כלליות

פרק שלישי: תוכחה ומוכיחים באספקלריית ספרי דרוש ומוסר 96

א. הצעה כללית, 96 ; ב. תוכחה ומוכיחים קודם החסידות, 98 ; ג. ערבות הדדית וזיהוי הצדיק עם המוכיח, 105 ; ד. דימויי המוכיח, 112 ; ה. דרך הלצה ומשל, 124 ; ו. ביקורת על השימוש ב'דרך הלצה' ומשל, 131 ; ז. פגיעה בכבוד מגידים ומוכיחים וקובלנות עליהם, 141 ; ח. קלסתר-פניהם של כמה מוכיחים, 147 ; ט. תוכחה ומוכיחים בס' 'שער המלך' ובס' 'דרכי נועם', 153 ; י. 'מעמד' המגידים והמוכיחים, 163 ; יא. משהו על התוכחה והמוכיחים בכתבי ר' יעקב יוסף, 170.

חלק שני: ראדיקאליזם דתי מחוץ לשבתאות

פרק רביעי: עבירה צורך תשובה 175

א. הצעה כללית, 175 ; ב. מקור הרעיון ורישומיו, 176 ; ג. נוסחו בס' 'חמדת צבי' ובס' 'דברי נחמיה' ושאלת זיקתו לשבתאות, 179 ; ד. ביטוי בס' 'שער המלך' ועוד, 189 ; ה. דברי פולמוס בגנות הרעיון בימי צמיחת החסידות, 195 ; ו. תגובה שלילית לרעיון ולהגיונו בכתבי ר' יעקב יוסף, 200.

פרק חמישי: עילוויה של עבודת ה' באמצעות היצר הרע 204

א. הצעה כללית, 204 ; ב. החשק הגשמי כמבוא לחשק הרוחני, 207 ; ג. הוראות השל"ה, 209 ; ד. שלושה אופני שימוש עיקריים בהוראות השל"ה, 213 ; ה. ביטויים אחרים לעילוויה של עבודת ה' באמצעות היצר הרע, 218 ; ו. תגובות שליליות בספרי דרוש ומוסר, 222 ; ז. החשק הגשמי כמבוא לחשק הרוחני על-פי כתבי ר' יעקב יוסף, 228 ;

ח. היצר הרע אין תוכו כבדו; הפיכת הרע לטוב, 233; ט. הטוב הגנוז בחטא והעלאת המידות הרעות, 238; י. התכלית הדתית הנעלה מקדשת את האמצעים המגונים, 241; יא. המירמה הקדושה שבקבלת האר"י, 244; יב. זיכוך הרע והעלאתו בדרך ההתקשרות עם מחשבת החוטא, 253; יג. הוראות מוהר"ן — ר' נחמן מהורודנקא, 260; יד. משהו על סייגי הוראות אצל ר' יעקב יוסף, 265.

פרק שישי: מחשבות זרות ורעות 269

א. המונח 'מחשבות זרות' ומשמעותו, 269; ב. בעיית המחשבות הזרות והרעות עד לחסידות, 271; ג. הוראות מורי החסידות, 273; ד. סייגי ההוראות, 275; ה. לקחים רעיוניים, 276.

פרק שביעי: ירידת הצדיק לגיהנום וירידה ממעלתו בעולם הזה 280

א. ירידת נשמת הצדיק לגיהנום על-פי הזוהר וקבלת האר"י, 280; ב. מוטיב הירידה בספרי דרוש ומוסר בימי צמיחת החסידות, 285; ג. המיפנה ברעיון הירידה אצל מורי החסידות, 288; ד. ירידה מרצון ומאונס, 291; ה. לטענת ההשפעה השבתאית, 299.

חלק שלישי: תלמוד תורה, מוסר וקבלה

פרק שמיני: מערכי-לימוד 305

א. דרכי לימוד וביקורתם אצל ר' שלמה חלמא, 305; ב. ספרי מוסר ויראה, 311; ג. לימוד הקבלה, 320; ד. חסידות צבועה ועם-ארצית, 338; ה. דביקות ולימוד תורה, 346; ו. עם-הארץ קורא בתורה, 356; ז. תכלית הלימוד על-פי האר"י, 359.

פרק תשיעי: רעיונות החסידות בספרי דרוש ומוסר: תקל"ח—תקמ"ו 361

א. התעודה הספרותית הראשונה בדפוס לתורת החסידות, 361; ב. מאמרים מאת מורי החסידות בס' 'לחם תרומה', 365; ג. רישומי 'צוואת הריב"ש' בס' 'יסוד ושורש העבודה', 372.

פרק עשירי: מניעי הפולמוסים הראשונים נגד החסידות 377

א. פגיעה בכבוד הרבנים וזלזול בלומדי תורה, 377; ב. ביקורת על סדרי השחיטה, 383; ג. קטרוגו של בעל 'שבר פושעים' — הדבקות הוראות השל"ה למורי החסידות, 387; ד. המחלוקת על ר' יעקב יוסף בשארוגרוד בעיני בעל הדבר, 391.

נספחים 397

נספח א: רדיקליזם דתי בימי התפשטות החסידות, 399; נספח ב: כלום ספר נזד הדמע לר' ישראל מזאמושץ' הוא כתב פולמוסי נגד החסידות? 427; נספח ג: הצדיק ושאלת דחיקת הקץ אצל ר' יעקב יוסף מפולנאה, 435.

מפתח השמות והעניינים 439

רשימת המקורות 461

הקדמה

מטרתו העיקרית של ספר זה כפולה: (א) התחקות על מגמות רעיוניות בספרי דרוש ומוסר, שנתחברו במזרח-אירופה בשנים ת"צ—תקמ"ב, לשם הבהרת האקלים הרוחני שבו צמחה החסידות ויצאה לכיבושיה הגדולים; (ב) בירור שורשן הרעיוני—והספרותי של סוגיות רעיוניות מרכזיות במסכת רעיונותיהם של מורי-החסידות הראשונים לאור אותם ספרי דרוש ומוסר, בירור המוסיף להבנת אופיין ומהותן.

בספרי החסידות של מוריה הראשונים דנו רבים וכן שלמים, ואילו ספרי דרוש ומוסר שנתחברו באותה תקופה רובם לא זכו לעיון ולדיון, וכמעט טבעו בתהום הנשייה; אפילו ביבליוגראפיה שיטתית של ספרים אלה אינה קיימת. הכרח היה אפוא לתור על פני ספרי ביבליוגראפיה שונים, וכן ספרי כרוניקה והיסטוריה רגיונאלית, כדי לבחון על-פי רשומותיהם את שייכותם של חיבורים לענייני הספר הזה, בין ראו אור בחיי מחבריהם ובין אחרי מותם, סמוך למקום חיבורם או בריחוק ממנו. כמו-כן היה צורך להשתמש בדיעות היסטוריות, ביוגראפיות וביבליוגראפיות שבשולי המקורות ובקיפוליהם: הסכמות, הקדמות וציונים שונים, כדי להסתייע בהם בקביעת זהותם הביוגראפית-הרוחנית של מחברים, וכן של אישים שלא הניחו אחריהם ספרים, או שפרי-עטם ירד לטמיון, אך תרומתם ל'רוח התקופה' היא ודאית. מלבד אלה השתמשתי במידת-מה בחיבורים שמעיקרם שייכים לתחומים אחרים, כדי שתצטייר לעינינו ככל האפשר דמותם של חכמים שהדרוש והמוסר לא היו אלא אחד משטחי פעילותם היוצרת.

ככל שהעמקתי לחדור למהותם הספרותית של ספרי דרוש ומוסר, ובכללם כתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה, כן למדתי לדעת שרעיונות ומוטיבים ספרותיים שונים, שלכאורה הם אותות מובהקים לדורם, הם לאמיתו של דבר פרי רוחם של דורות רחוקים ומקורם הספרותי בספרי-מוסר קלאסיים, כמו: 'חובת הלבבות', 'ראשית חכמה', 'שני לוחות הברית', וכן חיבורים שנתחברו כימי דור או שניים קודם החסידות. לא מצאתי אפוא מנוס מן היגיעה הכרוכה

הקדמה

בבדיקתם השיטתית של הספרים האלה ושילובם בדיוננו מתוך הקפדה שלא לטשטש גבולות הזמן והמקום.

מראי־המקומות לספרים הנדונים בספרי. הם לדפוסים הראשונים, אך בכמה חריגות, כמו ספריו של ר' יעקב יוסף מפולנאה, 'בן פורת יוסף' ו'צפנת פענח', שדפוסיהם הראשונים נדירים. כמה חיבורים שיצאו לאור פעמים רבות וחזרו ונדפסו בימינו בדפוס־צילום — המובאות ומראי־המקומות הם לפי דפוסים אלה, כמצוין ברשימת המקורות. אין צריך לומר שהקפדתי להביא לשונות מתוך המקורות, כדיוקם; ברם הוספתי בהם סימני־פיסוק.

פרופ' י. תשבי, שספר זה בנוסחו הראשון הוגש לו כעבודת דוקטור באוני־ברסיטה העברית שבירושלים, העיר לי הערות חשובות, ועל כך נתונה לו תודתי מקרב לב. תודה מיוחדת לעובדי מחלקת ההשאלה של בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שעזרתם הנדיבה הקלה מאוד על חיבורו של ספר זה.

הקדמה למהדורה השנייה

שני עשורים נקפו מאז ראה אור הספר הזה ועד מהדורתו המורחבת המוגשת בזה לקורא, שבה צורפו שלושה נספחים. הראשון שבהם, 'רדיקליזם דתי בימי התפשטות החסידות' — תורת "כף רמיה" בכתבי אליעזר ליפמן מברודי, שנדפס לראשונה בכתב העת 'מולד', כרך ו (ל), חוברת 33–34 (243–244), מובא כאן בהשמטת הקטעים שנדונו בגוף הספר. הנספח השני 'כלום הספר "נזד הדמע" לר' ישראל מזאמושץ' הוא כתב פולמוסי נגד החסידות? מובא כאן לראשונה. הנספח השלישי 'הצדיק ושאלת דחיקת הקץ אצל ר' יעקב יוסף מפולנאה' הוא קטע מתוך מאמר שנתפרסם תחילה בקובץ 'הרעיון המשיחי בישראל', ירושלים תשמ"ב. עוד יש לציין כאן כי עמודי הסיום של הספר (עמ' 391–396), שעניינם במחלוקת על ר' יעקב יוסף וגירושו מקהילת שארוגרוד בערב שבת, הוחלפו במהדורה מורחבת זו בנוסח חדש, מתוקן ומורחב, וניתוספה בהם עדות מספר 'שבחי הבעש"ט'. רשימת מחקרים חדשים בעניין ימי צמיחת החסידות וראשית התפשטותה ימצא המעיין בסוף הספר.

מ. פייקאז'

חלק ראשון

חיבורים ומחברים, תוכחה ומוכיחים

ספרי דרוש ומוסר וחיבוותם לחקר החסידות

א. תכונות-יסוד במחברים ובחיבורים

אף-על-פי שמחבריהם של ספרי דרוש ומוסר הם על-פי-רוב דרשנים או מגידי-מישרים, אין חיבוריהם זהים עם דרשותיהם שנאמרו בפני קהל ועדה, ואין הם אלא הד עמום להן¹. תוכחות חברתיות רבות בספרי דרוש ומוסר, הריפות ומעניינות, אינן מקוריות כלל, אף-על-פי שהן משופעות בצבעים אקטואליים עזים כביכול. כמה וכמה חיבורים מימי צמיחת החסידות במזרח-אירופה יותר משהם משקפים את תחומי התעניינותם של השומעים, הם משקפים מסורת ספרותית ורעיונית²; מחברים, שחיבוריהם נועדו מלכתחילה להפצה ברבים, טרחו להשתלב במירקם הרוחני המקובל מדורי-דורות. אין לראות אפוא בחיבוריהם אספקלריה מצוחצחת למציאות היסטורית. אמנם זעיר-שם זעיר-שם נשתמרו בהם הדים עמומים להתגוששות הסוערת של זר-מים ורעיונות, שהסעירו את הציבור היהודי במזרח-אירופה באותם הימים, ולמבוכה הנפשית, הרוחנית והלאומית, שאחזה בבני-הדור. באותם ימים נתחברו חיבורים רבים, ואלה שראו אור הדפוס בימי מחבריהם, או לאחר מותם בידי יורשיהם ויורשי-יורשיהם, אינם אלא מעט מהרבה; רובם נגנזו והופקרו לשיני הזמן המכלה, ומה ששרד מהם עלה בלהבות החורבן הנורא שנתרגש ובא על יהדות אירופה בגזירות ת"ש — תש"ה.

1 דוגמה אופיינית אנו מוצאים בהתנצלותו של ר' שמחה מזאלוויץ, אחד המגידים החשובים בימי ראשית החסידות (ראה עליו, להלן פרק שני, בערכו), בסיום 'שער הקדושה' שבספרו 'לב שמחה': 'הנה מגודל הטרדא לא עיינתי בכמה דפים ולפעמים כתבתי כמו שאמרתי ברבים דרך הלצה או בשאר ענין שהשע' צריכה לכך, ובאמת הוא טעו' להדפיסו וסמכתי שבשע' הדפוס אבררן ואשמיטן, ומכח מהירת הדפוס בכמה פנים לא ה"ל פנאי להשמיטן'.

2 ראה, למשל, 'ספר תנא דבי אליהו... חיבר... מוהר"ר אליהו מגזע פינס בהרב... החסיד המקובל... מהור"ר אהרן ז"ל...', זאלקווא, תקי"ג. וראה, למשל, 'ספר דברי חכמה ומוסר', מאת ר' דוד בן צבי הירש מנעשוויז (ראה עליו להלן, פרק שני, בערכו) ועוד כיו"ב.

מאמצינו העיקריים בחיבור זה מכוונים לקליטת אותם הדים עמומים של זמן ומקום ואירועים רוחניים העולים מתוך ספרים אלה, לפרשם ולקבוע את מקומם ב'רוח התקופה', ובמיוחד להסתייע ברמזי הידיעות, המקופלים בדפיהם הבלויים והדהויים, להבהרת ראשיתה של התופעה החברתית הרוחנית הגדולה, תנועת החסידות. 'על התנועה החסידית, שכל העולם כתב עליה, אין לנו כיום אפילו משהו מעושר הבקאות שיש לנו על התנועה השבתאית... התעודות ההיסטוריות מן הדור הראשון והשני לחסידות... קשה למוצאן אף-על-פי שתנועה זאת נשארה במרכזה ולבה של היהדות ונתבצרה בה ואפשר היה לתאר שתעודותיה רבות ועשירות'³. לפיכך חשיבות כפולה ומכופלת נודעת לספרי דרוש ומוסר, שנתחברו במחוזות צמיתה וראשית התפשטותה של החסידות, או במחוזות הסמוכים להם. להערכת משקלם התעודתי של ספרים אלה כבבואת-מה לפני הדור⁴

3 גרשם שלום: על תולדות המחקר השבתאי — דברים בטקס מסירת ספר היובל לזלמן שזר בבית הנשיא, 'משא' (תל-אביב), גל' 36, ג באלול תש"ך (26.8.1960), עמ' 1.

4 אכן, במאמרו הגדול 'ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשיחיים' שנדפס לראשונה בתוך 'ציון', תש"ג—תש"ה (כונס בתוך ספרו 'במפנה הדורות', עמ' 83—227), עמד ב. דינור על משקלם ההיסטורי של ספרי דרוש ומוסר כעדות מהימנה על פרצופו הרוחני והחברתי של דורם, והירבה להשתמש בהם לתיאור הרקע הרעיוני והחברתי להתהוות החסידות ולהבנת מהותה ('במפנה הדורות', עמ' 87—88, 98—99 ועוד). מאז פירסום מאמרו של דינור לפני שלושים שנה ומעלה לא העלו חוקרי החסידות מתוך ספרי דרוש ומוסר אלא כמה סוגיות לבירור חוליות מסוימות בחקר החסידות (ראה, למשל, גרשם שלום: שתי העדויות הראשונות על חבורות החסידים והבעש"ט, תרביץ, כ (תש"ט) (=ספר אפשטיין); הנ"ל: הפולמוס על החסידות ומנהיגיה בס' נזד הדמע, ציון, שנה כ (תשט"ו), עמ' 73—81; ישעיה תשבי: הרעיון המשיחי והמגמות המשיחיות בצמיחת החסידות, ציון שנה לב (תשכ"ז), עמ' 3—29; אברהם יערי: ספר חמדת ימים, מי חיברו ומה היתה השפעתו, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשי"ד; עמ' 119—134; הנ"ל: מחקרי ספר — פרקים בתולדות הספר העברי, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשי"ח, עמ' 445—449, 453—461). ניסיונו של ב. דינור הוא אפוא הניסיון המקיף ביותר של השימוש בספרי דרוש ומוסר. ואולם שימוש זה הוא כעין מלאכת מונטאז' מקרוב ומרחוק, אם בזמן, אם במקום ואם במגמה ואם בשלושתם יחד. מלבד זאת לוקה שימוש זה בספרי דרוש ומוסר בחסר — ספרים חשובים ביותר להבנת אותו עניין גדול שדינור טרח לתאר במאמרו אין להם זכר שם. לא אביא כאן ראיות, שכן הקורא שישווה את פרקי ספרנו עם דברי דינור יעמוד בנקל על ליקוייו של הניסיון החשוב הזה.

ראוי שנשווה לנגד עינינו כמה מתכונותיהם היסודיות. אבותינו במזרח-אירופה, רבים מהם היו ללא ספק אנשי-סגולה ובעלי מידות יקרות ונעלות. אך רובם זילזלו ב'חיצוניות', כמו צורה, לשון, סדר ומנים, דיוקי-מובאות ומראי-מקומות. פעמים שהביאו דברים מתוך ספרים על-פי הזיכרון, שלא עמד להם בכל שעת צורך, ופעמים נתחלף להם חיבור אחד בחיבור אחר, מחבר אחד במחבר אחר, משמעות אחת במשמעות אחרת ואף מנוגדת. פעמים שמתוך 'רישול', מכוון כביכול, לא היססו להביא דבר בשם מי שלא אמרו, או שהצהירו שלא כדין על הבאת דבר בשם אומרו וכלשונו ('בוזה הלשון' 'וזה לשונו')⁵. ובכלל ראוי להטעים, כי לקחנות ספרותית היתה תופעה שכיחה ביותר. ודאי שידעו יפה את המאמר (מסכת אבות, פרק ו, משנה ו ועוד), 'שכל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם', ובחיבוריהם אף נמצא תוכחות חריפות בגנות 'הגניבה' הספרותית⁶. אולם לא כך נהגו הם עצמם למעשה. מאמר שאולי עשוי להאיר הרגלם של הבריות להתעטף בטליתם של אחרים הוא פירושו של ר' משולם פייביש הלר: על המאמר הנזכר במסכת

5 והרי דוגמה, שהיא כטיפה מן הים הגדול, ר' פרץ בן משה בחיבורו 'בית פרץ', ט, עמודה ג, מביא משל כדי להסביר ולהצדיק קבלת שכר ממון בעד התוכחה בשער, והוא אומר: 'ומצאתי ראיתי בס' מגדול דוד [לר' דוד לידא על מגילת רות] משל נאה לזה וז"ל'. ואף-על-פי שציין בבירור שזה לשונו של המשל, הרי כשנפתח את הספר 'מגדול דוד' ונעיין במשל זה, המובא שם בהקדמה, נמצא שבעל 'בית פרץ' הביאו בצורה מקוצרת וחופשית, מחבר זה לא נרתע מלייחס לר' אפרים מלונצ'יץ משמעות מנוגדת מזו שנתכוון לה ר' אפרים בס' 'עוללות אפרים', חלק ב, עמוד לד, מאמר רכז: 'כתב הע"א [העוללות אפרים] פי' על מאמר במקום שב"ת עומדין אין צדיקי' גמורים יכולים לעמוד. ולמה יהי' בעל תשובה גדול יותר מן הצדיקי', אבל הנ"ל א"ש, דהיינו לצדיק גמור אסור ייחוד עם אשה ואינו רשאי לעמוד ולייחד עם אשה בחדר א', אבל לבעל תשובה מותר לעמוד שם עם אשה בחדר א' כדי לעשות תשובה' (קובץ דרשות מאת ר' פרץ בן משה, כתב-יד בגנזי ספריית שוקן שבירושלים, קב. 65, דף 21, ע"א), והוא היפוך הדברים שאומר שם ר' אפרים מלונצ'יץ. ראה להלן, פרק רביעי, 186—187.

6 ראה, למשל, להלן, פרק שלישי, עמ' 144, ועוד כיו"ב. דוגמה מובהקת, אף כי לא מתחומה של יהדות מזרח-אירופה, אנו מוצאים במאמרו של י. תשבי על בעל 'חמדת ימים' שהשתמש בחיבורו בספריו של ר' יהודה לייב פוחוביצר והביא מתוכם מאמרים שלא בשם אומרם. ברם עובדה זו לא מנעה אותו מלהכות בשבט לשונו את הדרשנים המתעטפים בטלית שאינה שלהם (י. תשבי: נתיבי אמונה ומינות, עמ' 108—142, ובמיוחד עמ' 140—142).

אבות: 'והאומר דבר בשם אומרו, פי' כל מה שאומר דבר מצוה הוא הכל בש"ם הקב"ה ושכינתו, דהוא האומרו של כל דבר בעולם, אזי הוא מתפלל תמיד על גלות השכינה והפרדו וירצה תמיד ליחד"ם, אזי מביא גאולה לעולם' ⁷. אין לחשוד בר' משולם פייביש הלר שנתכוון בפירוש זה להצדיק גניבה ספרותית, אך יש בדבריו כדי לשקף את האווירה הספרותית באותם הימים. ר' אליעזר בן מנשה, מחברו של 'עיר דמשק אליעזר', מקובל סגפן וחסיד מחמיר, שוויתר על כסאו הרם, כס הרבנות, מחמת טרדות הציבור, אומר בהקדמה לחלק השני של חיבורו, המכונה 'שערי דמשק': 'כגון זה צריך להודיע באולי כבר נשמע איזה דבר האמור בספרי בין החיים, או כבר בא בדפוס באיזה ספר, אל יחשדוני שומע לאמר גנוב הוא אתו, אלקים יודע שאין זה מדתי, כי על מה ששמעתי אומר שמעתי, רק באולי הוא בן גילי בדבר זה או נשמע הדבר ע"י תלמידי וחברי חברים אית לי'. כאן מדובר בעליל על מאמרים ודרושים שהתהלכו מפה אל פה: 'בין החיים', ומחיבור לחיבור: 'או כבר בא בדפוס באיזה ספר', שנשתגרו כל-כך עד שאין לזהות את הבעלים הראשונים. ומחברנו זה עצמו זימן לנו דוגמה חשובה: בחיבורו חלק שני דף ג [צ"ל: ב'], עמודות א—ב, אנו מוצאים דרוש המובא כדרוש משל עצמו, ומקורו (אם אמנם זה מקורו) בספר 'דברי חכמים, דעת חכמה' חיבורו של המוכיח מפינסק ר' יהודה לייב פוחוביצר, והוא גם בין המאמרים הרבים שבעל 'חמדת ימים' קנה במשיכה ממוכיח זה ⁸. וכדרכם של מחברים כן דרכם של מביאים לדפוס ומדפיסים. ולא בכדי אמר ר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנא ב'צוואה לבניי שיחיו, יתנהגו אחרי פטירתו': 'אך תזהרו מאוד שלא תתנו צוואה זו לאיזה מדפיס שידפיס לעצמו ויהי הריווח שלו, כי ירא אנכי פן יתערבו בה דברים אשר לא נכונים ח"ו כידוע לי שאירע כזה בכמה ספרים, ואם תדפיסו בעצמכם תשגחו שלא תערב ח"ו בו דברים אשר לא נכונים' ⁹.

7 זריזותא דאברהם, קלב, עמודה ב. השווה שם עא, עמודה ד—עב, עמודה א.
8 י. תשבי: לחקר המקורות של ספר 'חמדת ימים' (בתוך ספרו: נתיבי אמונה ומינות (תל-אביב), אגודת הסופרים בישראל ליד הוצאת 'מסדה', 1964), עמ' 125—126.

9 ספר 'יסוד ושורש העבודה', ירושלים, תשכ"ח, עמ' תצג. ראה עליו להלן, פרק שני, בערכו.

ב. קווים ספרותיים אופייניים בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה
המעבר מספרי דרוש ומוסר לכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה, סופרה הראשון
של החסידות וראשון במעלה ובחשיבות שבה, הוא כיציאה ממדבר צחיה
לארץ נושבת. בכתביו מפכה תודעת ההתחדשות דתית-חברתית עמוקה
ומאירה השקפת-עולם המקיפה עולם ומלואו. מחברם בונה את מסכת רעיו-
נותיו נדבכים נדבכים, אלה על גבי אלה ואלה ליד אלה, ואינו נלאה להיאחז
בכתובים, במאמרי חז"ל, בדבריהם של חכמי ימי-הביניים, הוגים ודרשנים,
בספרי-דרוש שונים וברעיונותיהם ובדבריהם של חסידים ומקובלים שבאו
בספר הזוהר ובכתבי קבלת האר"י ובספרי-מוסר, כדי להפיק מהם לקחים
לרעיונותיו ולרעיונות רבותיו וחבריו בכל הצורות האפשריות. ואולם אף-
על-פי שדבריו מעוגנים בהשקפת-עולם שלימה וחתוכה, הרי במבט שני
מתגלים בהם תפיסות ורעיונות הסותרים זה את זה בתכלית¹⁰, ולשווא יטרח
הקורא להבחין בסימני התפתחות מחשבתית על-ידי הבדיקה הפילולוגית
ההיסטורית. בראש-וראשונה משום שמעיקרם אין כתבי ר' יעקב יוסף מפול-
נאה נבדלים בצורתם ובתכונותיהם הספרותיות מספרי מוסר ודרוש שבאותם
הימים ובאותם המקומות. אדרבה, כמה מתכונותיהם הספרותיות של ספרים
אלה בולטות בבליטות יתירה בכתבי ר' יעקב יוסף. אכן, הם משולים לגורן
ולא לאסם, מעין ערימה עצומה של רשימות ודרשות שנרשמו בכל עת מצוא,
כשהם גדושים רמזים ורמזי-רמזים ממקום למקום, מדרוש לדרוש. מכאן שפע
הוואריאציות הדרשניות האסוציאטיביות שיש בו כדי להביך לא מעט את
הקורא הביקורתי. רעיונות מרכזיים חוזרים על עצמם בניסוחים שונים,
פעמים בהרחבה ופעמים במקוטע ובמרומז; פעמים דברים בשם אומרם
ופעמים אותם דברים עצמם שלא בשם אומרם; פעמים בשם אומרם פלוני
ופעמים בשם אומרם פלמוני; פעמים מובאה מתוך ספר בציון מראה-מקום
ופעמים מובאה אחרת מתוך אותו ספר עצמו מפי השמועה¹¹; וכיוצא באלה
הרבה. דומה שהם נדפסו על-פי רשימות והעתקות שונות, ולא נגעה בהם

10 ראה למשל להלן, פרק שביעי, עמ' 298.

11 כמה דוגמאות להמחשת דברי: בספר 'תולדות יעקב יוסף', פז, עמודה ד, נאמר
בין השאר: 'שכ' הרב בעללות [צ"ל: בעוללות] אפרים דף נ"ח...', ואילו
במקום אחר שם, קנב, עמודה ג, מצינו: 'והנה שמעתי בשם ספר עוללות
אפרים'. בספר זה עצמו, פב, עמודה א, נאמר: 'שהקשה בשל"ה דף לא ע"ב',
ואילו במקומות אחרים בכתבי ר' יעקב יוסף מצינו הוראות השל"ה שלא בשם
אומרן.

יד עורך. תכונות ספרותיות אלו של כתבי ר' יעקב יוסף מחד גיסא ופסיחה על ספרי דרוש ומוסר מאידך גיסא היו בעוכרי מחקר החסידות, שהסתמך על הפילולוגיה ההיסטורית בהתוויית כיווני השפעה רעיוניים מדומים בקרב מורי החסידות, בנסיונות לשרטט תחומי בעלות על חידושים רעיוניים ובהגדרת מהותם הרוחנית, וכן בציור דיוקניהם של כמה ממורי החסידות בראשיתה, כפי שנראה להלן בנוגע לבעש"ט, לר' נחמן מקוסוב ואישים אחרים¹².

ג. מאמרים בשם הבעש"ט בכתבי ר' יעקב יוסף הוזהים או דומים למאמרים בשם חכמים אחרים

טלז, למשל, מאמר 'חסידי' מובהק¹³, המובא בכתבי ר' יעקב יוסף פעמים רבות בשם הבעש"ט: 'שמעתי ממורי כל העולם ניזון בשביל חנינא בני¹⁴, שהוא פתח הצינור ושביל השפע לעולם, ודפח"ח'¹⁵. במקום אחר אנו מוצאים: 'ובשם מורי, כי חנינא בני עשה שביל וצנור להמשיך שפע בעולם. וזה שאמר: כל העולם ניזון בשביל חנינא בני ודפח"ח. ולי נראה לא מלבד שעשה שביל וצנור וכו', אלא שהוא עצמו נקרא שביל וצנור, שהשפע עובר על ידו'¹⁶. מאמר דומה מצינו אצל ר' ברוך מקוסוב כמאמר משלו: 'כשיש צדיק אחד אז הוא ממשיך שפע וטובה דרך צנור שלו, אז גם אחרים שצנורותיהם סתומים יכולים לינק מצינור שלו. וזהו ענין אמרם: בשביל

12 ראה להלן עמ' 21—32.

13 ראה, למשל גרשם שלום: הצדיק (בתוך: פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה. תורגם מגרמנית בידי יוסף בן-שלמה בעריכת המחבר, ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ו, עמ' 255); ג. נגאל: תורות בעל התולדות — דרשות רבי יעקב יוסף מפולנאה לפי נושאי יסוד, מבוארים בליווי מבוא, ציוני מקומות והערות על-ידי גדליה נגאל, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשל"ד, עמ' 28; הנ"ל: על דמות הצדיק החסידי, מולד, חוב' 245—246 (חורף תשל"ה), עמ' 180; H.S. Dresner, The Zaddik עמ' 122—123, 125—126. כמה דוגמאות של 'מאמרים ודרושים, מימרות ופתגמים המיוחסים פעם לבעש"ט ופעם לתלמידיו וחסידי' ראה אצל ב. דינור, שם, עמ' 203—204, הערה 64.

14 ברכות, יז ע"ב. 15 תולדות יעקב יוסף, עז, עמודה ב.

16 בן פורת יוסף, פ, עמודה ד. וראה עוד תולדות יעקב יוסף, פט, עמודה ב; שם, קסז, עמודות ב—ג. מאמר זה מובא בס' תולדות יעקב יוסף, סו, עמודה ג, אף ללא שם אומרו: 'ע"ד כל העולם ניזון בשביל חנינא בני וכו', ור"ל דרך שביל וצינורות שיש מעבור לשפע בחנינא בני להשפיע לכל העולם'.

צדיק אחד העולם עומד, כלומר באותו השביל והנתיב של צדיק אחד העולם עומד. וזהו גם כן: כל העולם כולו ניזון בשביל חנינא בני, ר"ל בשביל ונתיב של חנינא בני¹⁷. ואנו מוצאים נוסח אחר של מאמר זה, הדומה לנוסח השני שהבאתי כאן מכתבי ר' יעקב יוסף, כמאמר 'ידוע' בכתבי ר' אברהם אביש, בן דורם של הבעש"ט ור' ברוך מקוסוב: 'כי ידוע שהצדיק נקרא שביל הממשיך השפעה לכל דורו כמאמרם ז"ל (ברכות יז ע"א): כל העולם ניזון בשביל חנינא בני, שהוא השביל והצנור להשקות הגן'¹⁸. ברם, אנו יודעים בוודאות, כי אין מאמר זה פרי הגותו של הבעש"ט או של ר' יעקב יוסף — אף כי במאמר השני בשם הבעש"ט שהבאנו כאן מזהיר ר' יעקב יוסף בפירוש, כי לפי הסברה שלו הצדיק עצמו 'נקרא שביל' — ואף לא של ר' ברוך מקוסוב ור' אברהם אביש. מקורו (כמובן, אם לא קדם לו מחבר אחר) בספרו הקלאסי של ר' ישעיה הורוויץ שני לוחות הברית (של"ה), שהזין לא מעט את רוחם של דורות יראים ובכללם האישים שנזכרו כאן. וזה לשון השל"ה: 'והוא כענין כל העולם ניזון בשביל חנינא בני... והענין, כי ר' חנינא היה בדורו הצדיק הגדול, עמוד אחד שהעולם עומד עליו, וז"ש בשביל חנינא בני, ו"בשביל" פי' לשון שביל וצינור'¹⁹. וכן בהמשך דבריו שם מדבר השל"ה בעניין יוסף הצדיק, בחינת ספירת יסוד, צינור, שדרכו זורם השפע לעולם.

עוד מאמר המובא על-ידי ר' יעקב יוסף בשם הבעש"ט: 'דשמעתי בשם מורי מוסר פרטי הכולל הכל: אם ירצה אדם לגנות שום בר' או אדם — יגנה א"ע, ואם ירצה לשבח שום אדם — ישבח יותר להש"י וכו', ודפח"ח'²⁰. בנוסח אחר: 'ששמעתי ממורי: אם אתה רוצה לשבח איזה אדם יותר ראוי לשבח להש"י, ואם אתה רוצה ליתן דופי בשום אדם, הכל ימצא בך'²¹. והנה בספר 'משמרת הקודש' לר' משה מסאטאנוב, שנדפס בשנת תק"ו, אנו מוצאים מאמר-פתגם זה 'בשם החסיד ר' נחמן זצ"ל' (ר' נחמן מקוסוב?): 'אם אתה רוצה לשבח — שבח המקום, ואם אתה רוצה לגנות — ספר בגנותך, וסיג לחכמה — שתיקה'²². ולא זו בלבד, אלא שבספר 'צל המעלות', מכתמי-

17 יסוד האמונה, סז, עמודה ג.

18 ברכת אברהם לס' שמות, פיעטרקוב, תרפ"ה, יג, עמודה ד.

19 של"ה, אמשטרדם, תנ"ח, רצט ע"ב. 20 תולדות יעקב יוסף, כט, עמודה א.

21 שם, קנג, עמודה ב. וראה עוד בן פורת יוסף, עו, עמודה א: 'דשמעתי בשם מורי'.

22 משמרת הקודש, גל' יב, דף ב, עמודה א.

חכמה לסופר והמשכיל התורני ר' יהודה לייב הורוויץ²³, שנדפס בקניגסברג בשנת תקכ"ד, אנו מוצאים מאמר זה כשהוא חצוי לשניים, השבח והגנות, ומספרם הסידורי שם 41, 42: 'אם רצונך לשבח אחרים כמוהם, תן השבח לאלהים, אם רצונך לגנות את מעשה זולתך, ראה נא מומי מעשך ותמצאים אתך'. ראוי לציין, כי מחברו של 'צל המעלות' אומר בסיום חיבורו, שאין בדעתו לעבור חס ושלום על המאמר 'כל האומר דבר בשם אמרו וכו'... וחקרתי ודרשתי היטב בתוך ספרי זה ולא מצאתי כ"א חמשה עשר מעלות [מכתמים] הלקוחים משל אחרים, ואמרתי להציגם עמך על הלוח למען תדע כי לא גנבתי את לבבך'. לשווא יחפש הקורא את מס' 41 ומס' 42 'על הלוח' הנזכר, הם אינם שם! בחיבור ששמו 'תיבת גמא' מאת ר' יוסף בן ר' מאיר תאומים, בעל 'פרי מגדים', שנכלל בספר 'רב פנינים', אנו מוצאים מאמר זה בשם ס' 'חובת הלבבות': 'ע"ד מ"ש חובת הלבבות: אם תרצה לשבח — לה, ואם תרצה לגנות — א"ע, כי ידע אינש מומי נפשו'²⁴. חיפשתיו בחובת הלבבות, אך לא מצאתיו.

דוגמה אחרת: אצל ר' שמחה מזאלוויץ מצינו מפי השמועה ('שמעתי') דרוש על הכתוב בספר תהילים לב, ב: 'אשרי אדם לא יחשוב ה' לו עון ואין ברוחו רמיה'. וזה לשונו: 'ושמעתי מ"ש "אשרי אדם לא יחשוב ה' לו עון" ר"ל "אשרי אדם" המחשב בדעתו תמיד שהשכינה כנגדו ואם לפעמים לא יחשוב ה', ששוכח ומסיח דעתו מהשם, "לו עון", נחשב לו כעבירה, לפי שמתירא שלא יבא לידי עון'²⁵. והנה אצל ר' יעקב יוסף מפולנאה מובא

23 על ר' יהודה לייב הורוויץ ראה ישראל צינברג: תולדות ספרות ישראל, כרך ג, עמ' 310—314, ב. דינור (הערה 1), לפי המפתח שם; רפאל מאהלר: דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, ספר רביעי, עמ' 36—40. עוד פרטים ביבליו-גראפיים ראה ג. קרסל: לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך א, עמ' 585.

24 ספר רב פנינים ובו שלשה ספרים נפתחים, ספר אחד נקרא נפת צופים ומאירת עינים... אשר חיבר... מהור"ר מאיר ז"ל תאומים... הספר שני... אשר חיבר בן המחבר הנ"ל... מהור"ר יוסף תאומים... וקרא שמו תיבת גמא... וספר שלישי נקרא שושנת העמקים... חברו ג"כ בן המחבר הנ"ל... פ"פ דאדר תקמ"ב, סד, עמודה ב.

25 נטיעה של שמחה, חלק ב: עץ החיים, גוף א. וכן ראה 'דרש משה' לר' משה מאוסטרא: 'וע"ד ששמעתי אשרי אדם לא יחשוב ה' בכל עת ובכל רגע כמו שנא' אל תפנו אל האלילים אל תפנו אל מדעתיכם. וזה אשרי אדם לא יחשוב ה' לפעמים, לו עון, נחשב עון אצלו דבר זה' ('דרש משה', קד, ע"א).

דרוש זה בשם ר' מנחם מנדל המגיד מבאר, אחד האישים המופלאים בראשית ימי החסידות: 'ושמעתי בשם הרב המגיד מבאר... "אשרי אדם לא יחשוב ה'", זהו "לו עון", ר"ל שלא נמצא לו עון אחר זולת זה, שאין מחשבתו דבק בו ית'. וז"ש: "לא יחשוב ה'" — לקיים "שויתי ה'" — אצלו נחשב זה לעון, ורפח"ח²⁶. דרוש זה מוצב במקום אחר בכתבי ר' יעקב יוסף²⁷ בקשר לדעה, שירידה ועלייה הן בבחינת תהליך תמידי של 'קטנות וגדלות' המתרחש אצל כל אדם ואדם, אצל הצדיק — במחשבה, עלייתו תוכנה דביקות בה'. ירידתו — הפסקת הדביקות, ואילו אצל 'אנשי עם הארץ' עלייתם וירידתם 'הוא במעשה הטוב או הרע ח"ו'. ברור, שאין השמועה אצל ר' שמחה מזא-לוז'יץ סותרת את עדותו של ר' יעקב יוסף על בעלות אומרו של דרוש זה, אף כי במקומות אחרים שבכתבי ר' יעקב יוסף הוא מובא בשם שמועה סתם ללא ציון בעלים²⁸. אולם כמה ממורי החסידות הראשונים מציגים דרוש זה בשם הבעש"ט, כגון ר' משה מדולינא²⁹ ור' גדליה מלוניץ³⁰. מכל מקום אבהותו של הבעש"ט לדרוש זה מסופקת מאוד, ואין לטעון בביטחה, כפי שטען גרשם שלום, ש'זוהי האמרה היחידה של הבעש"ט המובאה (אם כי בעילום-שם ובלי להשתמש במונח דבקות) בספרו של חסיד מן האסכולה הישנה כר' שמחה מזאלוז'יץ³¹.

במאמרו זה על הדביקות אומר עוד גרשם שלום³²: 'לפנות מן הדבקות, סבור הבעש"ט, אין פירושו רק התנכרות לאלוהים, אלא משתמעת מכך שלילת אחדות ה' ומציאותו בכל. רעיון זה אינו אמירת-אגב מקרית וחסרת-משמעות. הוא חוזר ונשנה מפי הבעש"ט בכל הכתבים הראשונים של החסידות קודם ל-1790. הבעש"ט ניסח זאת³³ בפירושו על הפסוק (דברים יא

26 תולדות יעקב יוסף, קיג, עמודה ד.

27 כתונת פסים, כא, עמודה א.

28 כגון תולדות יעקב יוסף, קנד, עמודה ג; כתונת פסים, ח, עמודה ד; שם, יב, עמודה א.

29 דברי משה, ישראל [תשכ"ה], לו, עמודה ד.

30 תשואות חן, (ירושלים), תשכ"ה, עמ' פ.

31 "דבקות" או "התקשרות אינטימית עם אלוהים" בראשית החסידות — הלכה ומעשה' (בתוך: דברים בגו — פרקי מורשה ותחיה, תל-אביב, עם עובד תשל"ו), עמ' 333—334.

32 שם, עמ' 331.

33 צוואת הריב"ש, ירושלים, תש"ח, עמ' יח.

טז): "וסרתם ועבדתם אלהים אחרים": כי כאשר האדם מפריד את עצמו מהשם יתברך מיד הוא עובד עבודה זרה ר"ל... ולא יש דבר ממוצע'. בעיקרו הריהו מאמר זה מסורת ספרותית שבאה לידי ניסוח במקומות שונים, כגון אצל ר' יעקב ישראל הלוי המגיד מקרמניץ, האומר באחד מחיבוריו: 'ובזהר פ' אמור פירש הטעם טומאת מת משום שהקדושה מסתלקת אזי הס"א נכנסת במקומ' אל מת, שאין ריקות נמצא להיות אמצעי בין טוב ובין רע, שיהא לא טמא ולא טהור, אלא או טמא או טהור, או טוב או רע. והתולדה מזה כי שויתי ה' לנגדי כלל גדול בתורה ובמעלות הצדיקים, אבל בהסיה אדם את דעתו מאלהים, אף כי לא יהרהר בחטא, מיד תשכון עליו עננה ויבא גם השטן, כי כל זמן שלא יסיח דעתו מן האלהים אזי שפחה מפני גבירתה בורחת. אכן באין אלהים לנגד עיניו אזי תבא הקליפה ותסיתנו למדחפות להעלות על לבו דברים שלא עלו ברעיונו מעולם. וזה לדעתי מה שרמזו רז"ל³⁴ (ויקרא יט, ד) "אל תפנו אל אלילים" — אל תפנו אל מדעתיכם. ומה שדחקו לפרש כן, לפי שהיה קשה להם לשון "תפנו", אם על ע"ז מזהי' היה לו לומר אל תעבדו או לשון אחר. לכן דרשו כי בהיפנות לבו מהקדושה מכניס ע"ז לתוך ביתו³⁵. ראוי לציין, כי מאמר זה לחיובה של דביקות נמצא אצל ר' יעקב יוסף שלא בשם הבעש"ט: 'דדרשו חז"ל: "אל תפנו אל האלילים — אל תפנו [אל] מדעתיכם", כי בעת שסר הדביקות ממנו בינו ובין קונו, אז סר ממנו השגחת יוצרו³⁶. מאמר דומה על הדביקות, אלא שתוכנו של מושג זה שונה והוא לפי הרמב"ם (מורה נבוכים, ח"ג, פ' נא) ובלשונו (בשינוי קל), מצינו אצל ר' חיים חייקא מזאמושץ': 'השכל הוא שפע שהשפיע עלינו הקב"ה והוא הדבקות אשר בינינו לבינו, כי אין לאדם ערך עם הקב"ה, אך השכל הוא דבר אמצעי שיחבר האלהים והאנשים... והחסידים השגיחו על השעות מלהסיח המחשבה מזכרון הבורא... ואמרו אל תפנו אל האלילים — אל תפנו אל דבר מדעתכם, ואמר דוד [תהילים טז, ח] "שויתי ה' לנגדי תמיד"³⁷. כן מצינו אצל ר' יהודה לייב מרגליות,

34 שבת, קמט ע"א.

35 אגודת אזור, יתרון האור, כט, עמודה ב.

36 תולדות יעקב יוסף, כו, עמודה ד. ואריאציה אחרת מצינו בדברי ר' דוב בער המגיד ממזריץ' (מגיד דבריו ליעקב, מהדורת ר. שץ—אופנהיימר, עמ' 251). בשם הבעש"ט מובאים דברים אלה גם בספר 'מאור עיניים' לר' מנחם נחום מצ'רנוביל, ירושלים 'תפארת התורה', עמ' פד.

37 'צרור החיים', עמ' 43.

מ'מבשרי ההשכלה' במזרח-אירופה³⁸: 'עוד מתנאי עבודת אהבה האמתית אשר הגיעו אלי' הקדושים בארץ, והוא שלא תפרד מחשבתו מהשם אפילו רגע אחת, ובכל עת ידמה לו שעומד לפניו לשרתו למעלה ואין גופו למטה כלל. ועל זה נקראו אנשי השם האלו בני עלי'. ... ודע שאתה ולו היית החכם שבבני אדם באמתת החכמה אלקות כשתפנה מחשבתך למאכל צריך או לעסק צריך כבר פסקת הדבוק שהוא אשר בינך ובין השם'³⁹.

אמנם, אין ללמוד מעובדות אלו שמותר לפסול את חזקת הבעלות של הבעש"ט על מאמרים שלא מצאנו עדויות סותרות על זהות אומרם. אך ברי שיש בהן כדי לערער במידת-מה את ודאותה של חזקה זאת, שכן ראוי ללמוד מן המפורש על הסתום, על מאמרים ולשונות שלפי שעה לא מצאנו להם מקבילות במקומות אחרים. אין כל ספק שבדיקה שיטתית תעלה עוד מאמרים שאבהות הבעש"ט לגביהם מסופקת.

ד. לציור דיוקנאותיהם של הבעש"ט ור' נחמן מקוסוב דמותו ההיסטורית הרוחנית של הבעש"ט צוירה בידי המאומנות להפליא של גרשם שלום⁴⁰, אך רב חלקו של דמיונו היוצר בציור תווי-פנים ושיעור-קומתו. על מידת למדנותו של הבעש"ט, אומר גרשם שלום 'יש בידינו חומר מהימן יותר לייסד עליו את משפטנו. לפנינו מאות מאמרותיו של הבעש"ט שאין ספק באמיתותן. הן משמשות מופת ברור לסוג הידיעה ביהדות שהיה קרוב ללבו ולדעתו של הבעש"ט'⁴¹. עוד אומר הוא על הבעש"ט, ש'כוחו המיוחד היה לנסח דבריו ברוח בעלי הפתגמים המנסחים דבריהם בחריפות. הוא יודע את הסוד לשונית לדבריהם של הראשונים, על-ידי שינוי קל, פנים חדשות. הם נראים כדבריהם ממש, ואינם כן. הרי דוגמאות אחדות: הפתגם הידוע, שהקב"ה, אורייתא וישראל חד הוא... בשם רב סעדיה גאון הוא מביא את התורה הנועזת שאדם צריך להיות "חושק כל דבר" בעלמא הדין'⁴².

38 ראה עליו: ישראל צינברג (הערה 23), עמ' 314—317; ב. דינור (הערה 1), לפי המפתח שם; רפאל מאהלר (הערה 23), עמ' 41—44; ג. קרסל (הערה 23), כרך ב, עמ' 418—419.

39 בית מדות, דיהרנפורט, תקל"ז, ז, ע"ב — ח, ע"א.

40 גרשם שלום: דמותו ההיסטורית של הבעש"ט (בתוך: דברים בגו), עמ' 287—324. נדפס תחילה ב'מולד', חוב' 144—145 (אב-אלול תש"ך).

41 שם, עמ' 317.

42 שם, עמ' 321.

ברם בעניין הפתגם הנזכר למדנו ממחקרו של י. תשבי⁴³, שאין הוא יציר רוחו של הבעש"ט, ובכתביהם של מורי החסידות הראשונים אין הוא מובא בשמו. הוא הדין במסירת דברי רב סעדיה גאון שלא במשמעותם המקורית, אין היא אופיינית לבעש"ט דווקא, אלא למחברי ספרי דרוש ומוסר במזרח-אירופה בכלל. בציור דמותו ההיסטורית של הבעש"ט הסתמך שלום בין השאר על דברי ר' משה מסאטאנוב, בעל 'משמרת הקודש', וברור לי ללא ספק כי הסתמכות זו בטעות יסודה⁴⁴. כן ראוי לציין כאן, כי דברי ר' אברהם הלר, בעל 'זריזותא דאברהם', אינם עדות מימי חייו של הבעש"ט, כפי שסבר גרשם שלום⁴⁵, שהוטעה מדבריו של נ. מ. גלבר ופסק, ש'רבי אברהם העלער הוא אפוא החבר הראשון של ה"קלויז" בבראדי שנודע ממנו יחס של רצון כלפי הבעש"ט⁴⁶. ידיעותינו על הבעש"ט דלות ביותר, ובלית ברירה אנו ניזונים ממקורות האגיוגרפיים, ובמיוחד מספר שבחי הבעש"ט. מתוך מקורות אלה מוסכם עלינו, כי בידי הבעש"ט היתה אומנות פחותה ומבישה, אומנות בעל-שם. אך קיימות, כפי שנראה להלן, שתי עובדות חשובות הסותרות לא מעט את הדעה המוסכמת⁴⁷.

מצב-דברים דומה אנו מוצאים גם בנוגע לאנשים אחרים שפעלו בחוג הבעש"ט. יוסף וייס, במאמרו 'ראשית צמיחתה של הדרך החסידית'⁴⁸, השתית את הנחותיו העיקריות על עובדה, שהבעש"ט השתייך לחוג מגידים ומוכיחים שבסביבתו. הלכך הציג שם שאלת משפיע ומושפע, מקור ותולדה, מוקדם ומאוחר, אגב הטעמת קשייה של הפילולוגיה ההיסטורית בבירור דבר זה לאשורו, משום שהטקסטים שלפנינו הם 'מסורות שבעל פה, שזמני אמירתן לא צוינו, והמסורות גופן לא נרשמו אלא לאחר זמן. ולא עוד אלא הדברים נאמרו מפי אנשים הקשורים זה בזה בקשרי ידידות. היכן השיטה הפילולוגית המסוגלת לקבוע מוקדם ומאוחר בין דברים שנאמרו בחוגי ידידים ומקורבים וכולם נושמים, על אף ההבדלים האינדיבידואליים שביניהם, רוח משותפת' (שם, עמ' 48) ... ובפרט שהמסורות מבני החוג נמסרו על-ידי

43 ישעיה תשבי: "'קודשא בריך הוא אורייתא וישראל כולא חד'" — מקור האמרה בפירוש "אדרא רבא" לרמח"ל, קרית ספר, כרך נ (תשל"ה), עמ' 480—492.

44 ראה פרק שלישי, עמ' 119—126.

45 ג. שלום (הערה 40), עמ' 302—304.

46 שם, עמ' 303, וראה להלן, פרק שני, עמ' 39—41.

47 ראה להלן, פרק שלישי, עמ' 136—137.

48 ציון, שנה טז (תשי"א), עמ' 46—105.

תלמידי הבעש"ט עצמו (שם, שם). אולם עובדה זו דווקא יש בה, לדעתו, 'משום סיוע למחקרנו, באשר אם אפילו תלמיד מובהק של הבעש"ט לא יתלה את דברי בני החוג בהשפעת הבעש"ט, אלא יקיימם בעצמאותם הרוחנית ובעלות אומריהם, ופעמים כמעט יציין בפירוש כי הבעש"ט קיבל דבר זה מדברי בני החוג, הרי עדות זו כשל מאה עדים דמיא' (שם, שם). וייס מביא שם שתי דוגמאות, שאחת מהן היא 'בדברי ר' יעקב יוסף המציין את הטכניקה הקונטמפלטיבית של ר' נחמן מקוסוב ומוסיף: "ומסתמא כך קבל מרבתי" (שם, עמ' 49). כוונתו של יוסף וייס למאמר בספר 'תולדות יעקב יוסף' (יט, עמודה ג), שזה לשונו: 'עוד י"ל שויתי ה' לנגדי, דשמעתי מהרבני מוהר"ן שלא יתקשה לדעת שיהי' השם לפניו מצוייר דווקא גם שאינו עולה מעצמו, דזה מיקרי שלוקח בת מלך בשבי, רק שיהי' הש"י במחשבתו תמיד פעם פסוק זה ויעמיק בו ופסוק אחר עד שיעבור השם הוי' מצוייר מעצמו לפניו וכו'. ומסתמא כך קיבל מרבתי, ודפח"ח'.

אמנם, לפי הנחותיו של יוסף וייס מאמר זה הולם את ר' נחמן מקוסוב, 'ראש המדברים בענין הדביקות' (וייס, שם, עמ' 60). אלא ש'הרבני מוהר"ן', שמפיו שמע ר' יעקב יוסף את המאמר הזה, או מפי השמועה בשמו, אינו ר' נחמן מקוסוב אלא ר' נחמן מהורודנקא, ודברי ר' יעקב יוסף 'ומסתמא כך קיבל מרבתי' מוסבים על רבותיו של ר' נחמן מהורודנקא. זאת ועוד, יוסף וייס, שהכתיר את ר' נחמן מקוסוב כ'ראש המדברים בענין הדביקות' בחוגי הבעש"ט, קבע בפסקנות תמוהה מאוד: 'שהבעש"ט רכש לעצמו את נוסח הדביקות של ר' נחמן מקוסוב מתוך יגיעה רבה. בלשונות-הציטאטין המובאים מפיו מוצאים אנו אחדים הנראים ממש כהד ובת-קול של דברי ר' נחמן מקוסוב על התמדת הדביקות גם בשעת משא-ומתן של מסחר' (שם, עמ' 64). כוונתו למאמר בספר 'תולדות יעקב יוסף' (יז עמודה ד), שמחברו שמעו' בשם מוהר"ר נחמן קאסויר, שהוכיח לבני אדם שאינם מקיימים שויתי ה' גם בעוסקו בסחורה ומשא ומתן. וכ"ת איך אפשר זה וכו' ? ! הא בהיותו בבה"כ ומתפלל אפשר לו לחשוב בכל מיני סחורה ומשא ומתן ה"ה איפכא נמי אפשר, ודפח"ח'. אולם מאמר זה אינו אופייני לר' נחמן מקוסוב דווקא, ונשמעים בו 'הד ובת-קול' לקולותיהם של מחברי ספרי דרוש ומוסר, החל בר' ישעיה הורוויץ, בעל השל"ה. מאמר דומה להפליא מצוי לנו בספר 'בית פרץ' לר' פרץ בן משה, וראוי להביא את לשונו: 'אם כוונתו לש"ש אף אכיל' ושתי' ושינה יחשב למצוה, כיון שעושה הכל בשביל התורה וא"ש "יפה ת"ת", היינו ת"ת תמיד יפה בעתו. וז"ש: אף עם דרך ארץ,

היינו אכיל' ושתי' ושינה ועוסק בדרך ארץ משא ומתן, מ"מ תמיד זמנו הוא שיהי' כוונתו בשביל התורה, כמ"ש הרמב"ם⁴⁹ בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך, וז"ש שיגיעת שניהם משכחת עון, משום דתורה אגוני מגני ואצולי מצלא מן העבירה, וק"ל. וגם אזהר' לת"ח, אף שיהי' עוסקי' בצורכיה' מ"מ אל ילך ד' אמו' בלא הרהור תורה. וא"נ א"א לעשות שניהם כא' קש': למה אפש' להרהר בתורה ובתפל' במחשבו' זרות דאכיל' ושתי' ומ"מ אדרבה איפכא מסתברא דבשעת צורכי עסקיו יקיים שויתי ה' לנגדי תמיד ליהרהר בתור"ם⁵⁰. ההוראה העיקרית שבמאמר זה, היינו שעל האדם לשוות לנגד עיניו את ה' (או את התורה המגלמת את ה') לא רק בשעות הפולחן הדתי ולימוד תורה, אלא גם בשעת עשיית דברי-חול, מצויה כבר, כאמור, אצל ר' ישעיה הורוויץ, בעל השל"ה, וזה לשונו: 'ולא מבעיא בעת עסקו בתורה או בעת שמתפלל שיהיה לו מחשבה טהורה וכוונה הגונה, הן על דרך הנגלה והן על דרך הנסתר, כפי השגת שכלו או בעת עשיית מצוה, כי מצות צריכות כוונה, ויעשנה בהתעוררות הלב וכוונת טעמיה וסודותיה, אלא אף בעסקו בעניני הגשמיים יעשה הכל לשם שמים ויהיה מחשבתו דבוק בהש"י לא יפרד מהדביקות הזו רגע כמימריה'⁵¹. במקום אחר בשל"ה מסופר: 'והנה בזמני היה בק"ק צפת חוב"ב ת"ח זקן מופלג, והיה מופלג בחסידות, ויחיד בדורו, והכל מעידין שמעולם לא בא לידי חטא, וגילה סודו קודם מותו, שכל ימיו היה מצייר נגד ראות עיניו אותיות ידו"ד כאלו היה כתובים לנגד עיניו ועיניו רואות ומזה לא היה זו רגע א', והיה מקיים ממש שויתי ידו"ד לנגד עיני אף בעת אכילה ועסקיו'⁵².

ומעניין החילוף הזה של ר' נחמן מהורודנקא בר' נחמן מקוסוב לחילוף אחר, בהיפוכו. יוסף וייס טוען במאמרו הנזכר⁵³, כי 'בשלב-ראשית של תורת-המנהיג, כשהיחסים האמיתיים בעניני פרנסתם החומרית של המגידיים והמוכיחים לא נמנעו עדיין מלבוא לידי ביטוי עיוני כגון זה: "והנה שמעתי מן המנוח החסיד מוהר"ן זלה"ה [ר' נחמן מהורודנקא]⁵⁴ כי בהתפלל איש המוני על לחם או בגד שהוא מתפלל בגשמי מזה נמשך שפע לחם ובגד בגשמי ממש גם לאנשי הצורה שאינם מתפללים על לחם ובגד בגשמי רק

49 רמב"ם, שמונה פרקים, פרק ה.

50 בית פרץ, כח, עמודה ב.

51 של"ה, קד, ע"א ועוד. 52 שם, רלט, ע"ב.

53 ציון, שנה טו (תשי"א), עמ' 51.

54 ההשלמה בסוגריים מרובעים היא מעשה-ידי יוסף וייס.

ברוחני כנ"ל, ודפח"ח" 55. ברם 'המנוח החסיד מוהר"ן זלה"ה' הוא ללא ספק ר' נחמן מקוסוב, שיוסף וייס החליפו בר' נחמן מהורודנקא. דבר זה ראוי להטעמה מיוחדת, משום שוייס למד ממובאה זאת, כי 'הטרחת השמים בתי-אוריה זו אינה אלא צורת-עקיפין של ביטוי אידיאולוגי מובהק בדבר התלות הכלכלית הגסה והישירה בה תלויים המגידים והמוכיחים הללו ב"חסידיהם" 56. אין מנוס מן המסקנה שיוסף וייס זיהה שני אישים חשובים אלה בתולדותיה של החסידות בראשיתה והבחין ביניהם על-פי הנחות מופרכות מעיקרון. משהגדיר את ר' נחמן מקוסוב כ'ראש המדברים בעניין הדביקות', הגדרתו הפכה בידיו אמת-מידה: כל המאמרים המובהקים בעניין הדביקות, שנרשמו בשם מוהר"ן, מן הסתם ר' נחמן מקוסוב אמרם, אף אם כמה מהם מובאים בשם ה'רבני מוהר"ן'. אותו היגיון עצמו בכיוון הפוך: משקבע את מעמדם הבזוי והנלעג של מגידים ומוכיחים משום תלותם הכלכלית בחסדי אחרים וטען, כי מעמד זה הוא המניע הנפשי-הרוחני לתורת ירידת הצדיק 57, גם קביעתו זו הפכה בידיו אמת-מידה, והמאמר בשם 'המנוח החסיד מוהר"ן', שלדעת וייס אינו אלא 'צורת עקיפין לביטוי אידיאולוגי מובהק בדבר התלות הכלכלית הגסה והישירה' של המגידים בשומעי לקחם, הוא מן-הסתם משל ר' נחמן מהורודנקא. אמנם, אין המקורות יודעים לספר עליו שהיה מגיד-מוכיח, אך אינם יודעים לספר עליו שהיה בעל-בית אמיד; ואילו על ר' נחמן מקוסוב מספרים המקורות שבידינו שלא היה 'מקבל' אלא 'נותן', כיאה לחוכר אמיד 58, עובדה שלא נעלמה מעיני יוסף וייס. ועוד באותו עניין. א.י. השל במאמרו 'ר' נחמן מקוסוב חברו של הבע"ש"ט' 59 העלה פרטים חשובים על ר' משה, רבה של קהילת קוטב (Kuty), שמסביבו נתרכזה חבורת חסידים: ר' נחמן מקוסוב, ר' אברהם גרשון מקוטב, גיסו של הבע"ש"ט, ר' יהודה לייב, המוכיח מפולנאה ועוד 60. הוא קבע כי

55 צפנת פענח, כט, עמודה ב. השווה בן פורת יוסף, כו, עמודה ב.

56 י. וייס, שם, שם.

57 ראה להלן, פרק שלישי, עמ' 96—98; פרק חמישי, עמ' 206—207; פרק שישי, עמ' 276—277.

58 ראה שבחי הבע"ש"ט, מהדורת הורודצקי, עמ' צג—צח.

59 המאמר נדפס בספר היובל לכבוד צבי וולפסון, חלק עברי, ירושלים, האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, תשכ"ה, עמ' קיג—קמא.

60 ראה גם: J. G. Weiss: A Circle of Pneumatics in Pre-Hasidism JJS עמ' 191—213.

מבין אנשי החבורה בקיטוב הדמות החשובה ביותר היא זו של ר' נחמן מקוסוב. דמות זו מנצנצת ועולה מתוך דמדומי תנועת החסידות כאחד ממייסדיה. אלא שפרשת חייו וגם חלקו בהתחוללות התנועה סתומים. ר' נחמן לא היה נושא-כליו של הבעש"ט, כשיצאו מוניטין של הבעש"ט הציב לנגדו, ואף לאחר שהצטרף לחבורתו נשאר עומד ברשות עצמו⁶¹. לפי השל, נפטר ר' נחמן מקוסוב 'לפני שנת תק"ו', משום שבספר 'משמרת הקודש', שנדפס בשנת תק"ו, נזכר החסיד ר' נחמן בברכת המתים, ולדעתו הוא ר' נחמן מקוסוב⁶². אגב, על-פי אחת מאיגרותיו של ר' יצחק ברייטר, מחשובי חסידי ברסלב בווארשה, שנכתבה בשנת תרפ"ו, מתברר כי ר' נחמן מקוסוב נטמן בבית-העלמין שבמזריץ' גדול⁶³, שכן באיגרת זו מסופר על חבורת חסידי ברסלב, שהשתטחו 'על ציוני הצדיקים אשר במעוזעריטש ה"ה ר' נחמן קאסיווער ור' יעקב מהניפאליע⁶⁴ ור' קאפיל בעמ"ח שערי גן עדן ז"ל'⁶⁵. השל ניסה לצייר את דיוקנו הרוחני של ר' נחמן מקוסוב ולהבהיר את המחלוקת שבינו לבין הבעש"ט על-פי מאמרים שונים בשמו הזרועים בכתביהם של מורי החסידות וסופריה. לדעתו, מקורה של המחלוקת הוא בראש-וראשונה בתכונותיהם המנוגדות: בעוד 'הבעש"ט פותח באהבה, בשמחה, ברחמנות על העולם, ר' נחמן פותח במתיחות הנפש, במרירות, בסלידה מן העולם'. בעוד 'הבעש"ט נוהג בדרכי נועם, ר' נחמן זורק מרה בתלמידים, כאילו בא לעשות שפטים בבני דורו'. 'הבעש"ט מתון... ר' נחמן קפדן'. 'פנים שוחקות לבעש"ט, פנים זועפות לר' נחמן'⁶⁶. הבעש"ט הוא מעין דמות-שכנגד לר' נחמן מקוסוב, לפי ציורו של השל, ושתי הדמויות סדורות וארוזות, ועליהן תוויות ברורות.

לאמיתו של דבר, ציור דמות דיוקנו הרוחני של ר' נחמן מקוסוב, שהשל שקד לציירו על-פי מאמרים אופייניים לו כביכול, מעורער מעיקרו, שכן

61 א. י. השל, שם, עמ' קיז.

62 שם, עמ' קכ.

63 ספר 'שארית ישראל, מכתבי אנ"ש', בני ברק (תשכ"ג), עמ' ק.

64 ר' יעקב מהאניפאליע נזכר בשבחי הבעש"ט בעניין התקרבותו של ר' דוב בער המגיד ממזריץ' אל הבעש"ט (שבחי הבעש"ט, עמ' עא).

65 על ר' קאפל ראה י. תשבי: בין שבתאות לחסידות — שבתאותו של המקובל ר' יעקב קופיל ליפשיץ ממזריטש (בתוך: נתיבי אמונה ומינות), עמ' 204—

226.

66 א. י. השל, שם, עמ' קלז.

כמה מהם שיוחסו לר' נחמן מקוסוב, והם שימשו לו להשל סימנים מובהקים לתיאורו, אינם אלא מטבעות לשוניות שגורות. והרי כמה דוגמאות. במאמרו של השל נאמר בין השאר: 'איש רב לבטים, רותח ותוסס, היה ר' נחמן, מתנצח לא רק עם אחרים, אלא גם עם עצמו, נפשו בחלה בקיפאון, בישיבת קבע, בשלוות נפש, בהרגל ובשיגרה, ומלאת תשוקה למרומי הדת והרגש. הוא היה אומר (בראשית לז, ב) "אלה תולדות יעקב יוסף": שהיה יעקב מוסיף שלימות בכל יום, הצדיק צריך שילך תמיד ממדריגה למדריגה'⁶⁷. אולם דרוש זה, המובא בכמה מקומות אצל ר' יעקב יוסף מפולנאה בשם ר' נחמן מקוסוב⁶⁸, מובא גם בשם ר' יהודה לייב מפיסטין, אישיות חשובה מאוד בחוג ראשית החסידות: 'כמו ששמעתי מן המנוח ר"ל פיסטנר יעקב יוסף, שמוסיף בכל יום לטובה'⁶⁹. יתר על כן, הוראה זו אינה מחידושי ר' נחמן מקוסוב ואף לא מחידושי ר' יהודה לייב מפיסטין, שהרי היא שגורה בחוגי יראים וחסידים, כגון המעשה המסופר בשל"ה 'בחבורת חסידים שנת-הברו יחד בתמימות ובחסידות... והוסיפו בכל יום ובכל לילה קדושה בלי שיעור בתורה ובמצות ובחסידות'⁷⁰.

עוד אמר שם השל: 'ר' נחמן לא היה מעורב בין הבריות. מהפכן היה בטבעו, ודרישותיו רבות וחמורות ללא ויתור וללא פשרה. הוא הוכיח לבני אדם שאינם מקיימים "שויתי ה' לנגדי תמיד" גם בעסקם בסחורה ובמשא ומתן'⁷¹. וזאת על סמך הדברים 'בשם מוהר"ן קאסויר שהוכיח לבני אדם שאינם מקיימין "שויתי ה' לנגדי" גם בעוסקו בסחורה וכו', שהבאנו לעיל מתוך ספר תולדות יעקב יוסף (יו, עמודה ד), וכפי שראינו שם מצינו כדוגמתו שלא בשם ר' נחמן מקוסוב אצל ר' פרץ בן משה, וכרוחו בשל"ה ועוד. אגב, השל, שאמר על ר' נחמן מקוסוב, כי 'קפדן היה כשמאי, ודומה כאילו בא בטרונאי עם בני אדם, הוא לא היה נוח לבריות, לא הצטיין במידתו של הקדוש ברוך הוא המשמיע את האדם לפי כוחו, ודיבוריו קשים ומצליפים'⁷² — לא חש שבדבריו על העימות שבין החסיד ר' נחמן לבין המתנגדים דמות

67 שם, עמ' קכג—קכד.

68 תולדות יעקב יוסף, צח, עמודה ד; שם קצד, עמודה ד; צפנת פענח, לא, עמודה ב; ועוד הרבה.

69 שם, קכב, עמודה ג.

70 של"ה, הלכות תשובה, ב, קצ, ע"ב.

71 א. י. השל, עמ' קכו.

72 שם, עמ' קכד.

דיוקנו שונה מכפי שתוארה בידו בצבעים כה חריפים: 'ראה מה בין מידתו של החסיד ר' נחמן למידתם של המתנגדים, המתנגדים אומרים: קבלו דעתי, אין ברשות התורה אלא דרך אחת, וכל הפורש ממנו כאילו פורש מן החיים. ברם ר' נחמן טוען: הרבה דעות בישראל, כשם שאין פרצופיהם שווין זה לזה, כך אין דעתם שווה'⁷³. זאת על סמך הנאמר בספר תשואות חן לר' גדליה מלוניץ: 'שמעתי מהרב המוכיח [מפולגא ר' יהודה לייב] ז"ל, שאמר בשם מוהר"נ קאסוויר ז"ל, שפי' עד"ז כוונת המדרש רבתי עם רבתי בדיעות, שפי' שזו הוא שמקונן הנביא על הורבנן של ישראל, שיש להם בחינה גדולה כזו שהגם שעיקר יסודן ושרשן של עבודת המקום ב"ה היא אחת, עכ"ז יסתעפו לבחינות רבות, שכל אחד עובד להש"י ע"פ הבנת דעתו המושללת מאת חבירו ע"כ. ודפח"ח'⁷⁴. איני יודע אם דברים אלה שמיוחסים לר' נחמן מקוסוב על הדרכים השונות בעבודת ה', שאמנם מסתעפות מצומת אחד, אך זה אינו מערכה דוגמאטית נוקשה, אופייניים לו. אך ודאי וודאי שהם סותרים את תיאורו הקודם של השל. ממה נפשך, או ש'היה קפדן כשמאי' וכו', כתיאורו זה, או שגישתו לעבודת ה' היתה כמעט 'פלוראליסטית', כמש" תמע מן המאמר שהשל מביאו מתוך ספר 'תשואות חן'.

עוד דוגמה. השל טוען שם בין השאר⁷⁵: 'המוכיחים באותו הדור דרשו שלעולם יראה אדם את עצמו כאילו גיהנום פתוחה לו מתחתיו. וגם ר' נחמן נפשו סולדת עליו, שהיא יודעת שהיא נדונה לעתיד לבוא. לא מן השאול בלבד התיירא אלא מכמה דינים שגרועים מדינה של גיהנום'. עדות ספרותית לכך מצא השל בדברי ר' נחמן כפי שנרשמו בהקדמה לספר 'ברכת יוסף ואלהו רבא' (זאלקווא תק"ז), מאת ר' מאיר תאומים, אביו של בעל 'פרי מגדים', ר' יוסף תאומים: 'שמעתי מהמוכיח הגדול המנוח מהור"ר נחמן ז"ל וז"ל: אל יבטיחך יצרך שהשאול בית מנוס לך⁷⁶, ששם תנוס לעזרה, שעל ידי כן יפטר מכל וכל, אבל דע כמה דינין יעברו על ראשך טרם בואך שמה'. אולם מאמר זה בשם ר' נחמן, אם אמנם הוא ר' נחמן מקוסוב, אינו פרי הגותו, שהרי מצינו אותו אצל ר' יעקב ישראל הלוי, המגיד מקרמניץ: 'ארז"ל בפרקי דהסידותא: ואל יבטיחך יצרך שהשאול בית מנוס לך, ותמהו

73 שם, עמ' קכז.

74 תשואות חן, עמ' מג.

75 א. י. השל, עמ' קלג—קלד.

76 אבות, פרק ד, משנה כב.

המפ', מאי בית מנוס יש בשאול? ! ופירשו שיצר הרע בא בטענה עם אדם, הלא ימי חיי האדם בהם שבעים שנה ומשפט רשעים בגיהנו' הוא י"ב חודש⁷⁷, טוב להתענג בחטא ע' שנה ולסבול עונש י"ב חודש, אלא שמפורש בזה"ק שהגיהנום אינה אלא גמר המירק ושבע' עדנין יעברון על האדם... ובטרם יבוא שמה יש לו עונשים קשים ומרים מן גיהנום⁷⁸. דברים אלה עיקרם תשובת הרוח לשאלת ר' חיים ויטאל בסיפור הידוע על האלמנה מצפת שנכנסה בה רוח⁷⁹.

השל, שלא פיקפק כי ר' משה מסאטאנוב, בעל 'משמרת הקודש', באומרו דבר 'בשם החסיד ר' נחמן זצ"ל' התכוון לר' נחמן מקוסוב, השיג על שמעון דובנוב⁸⁰, ש'בלי לתת ראיה לדבריו' זיהה את ר' נחמן מקוסוב, 'חברו של הבעש"ט', עם 'נחמן מקוסוב מין בפ"ע [בפני עצמו] ובור ריק', כלשונו של ר' יעקב עמדין, שהאשימו במינות שבתאית. כנגד טענת המינות השבת-אית אומר שם השל⁸¹: 'כדאי לשים לב לדיבור שנשתמר בשם ר' נחמן, המעיד על התנגדותו הנמרצת למשיח שקר ולתקלה שהאמונה בו מביאה לבריות'. ראייתו של השל — הדיבור בס' 'נטיעה של שמחה' לר' שמחה מזאלוז'יץ: 'וכמ"ש החסיד ר' נחמן ז"ל מקאסוב ע"פ [תהילים קלז, א] "על נהרות בבל", ר"ל על נהורין שלמעלה שנתבלבלו, אבל לעתיד אפי' עולם השפל יהיה לו עליה וכ"ש העולמות שלמעלה'⁸². אולם השל לא השגיח, שדיבור זה נמצא בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה גם בשם ר' מנחם מנדל, המגיד מבאר: 'וכאשר שמעתי בשם הרב המגיד מו' מנחם "על נהרות בבל" וגו', כי נהורין עליוני', הם המחשבו' נתבלבלו ונשארו, "שם יושב" (!] גם בכינו בזכרנו את ציון', מה שעשו ציוני' וכו', ודפח"ח'⁸³. מסורת מי נכונה היא, של ר' שמחה מזאלוז'יץ או של ר' יעקב מפולנאה? ושמה

77 עדויות, פרק ב, משנה י.

78 שפת אמת, יב ע"ב.

79 השווה מ. בניהו: ספר תולדות האר"י — גילגולי נוסחאותיו... ירושלים, מכון בן-צבי, עמ' 193.

80 שמעון דובנוב: תולדות החסידות, תל-אביב, דביר (הדפסה שניה מאמהות, תש"ך), עמ' 102.

81 א. י. השל, שם, עמ' קכג, הערה 40.

82 נטיעה של שמחה, דף יב, עמודה ב. קשה לידע היכן מסתיימים דברי ר' נחמן שם.

83 תולדות יעקב יוסף, לה, עמודה ב.

של שניהם גם יחד: זה אמרו וזה אמרו, אך אבהותו מסופקת? שמא הוא יציר רוחם של דורות קודמים? מכל מקום אין הוא אופייני לר' נחמן מקוסוב דווקא, ואף עצם הנחתו של השל, שמאמר זה מביע גינוי 'למשיח שקר ולתקלה שהאמונה בו מביאה לבריות', הוא דבר המוטל בספק רב.

בכתבי ר' יעקב יוסף מצינו מאמרים רבים בשם כמה חכמים מבני דורו ומבני סביבתו, ובכללם בשם מוהר"ן קאסויר, החסיד מוהר"ר נחמן קאסויר, הרבני הוותיק מהר"ן הארידנקא, שזהותם ברורה: זה ר' נחמן מקוסוב וזה ר' נחמן מהורודנקא. מה שאין כן מאמרים שנרשמו שם בשם 'החסיד המנוח מהר"ן', 'החסיד המפורסם מוהר"ן', 'המנוח המפורסם מוהר"ן', וכן 'הרבני מוהר"ן', ועל אחת כמה וכמה המאמרים שנרשמו בשם מוהר"ן סתם. אמנם, השל ניסה לברר בקצרה שאלה זאת בסיום מאמרו, והוא קבע בצדק כי 'הרבני הוותיק מוהר"ן', או 'הרבני מוהר"ן' בכתבי ר' יעקב יוסף הוא ר' נחמן מהורודנקא. ברם כמה מאמרים בשם מוהר"ן, שקובצו בידי השל במאמרו זה מתוך כתבי ר' יעקב יוסף, כדי להסתייע בהם לציור דמותו של ר' נחמן מקוסוב, נתברר לי אחרי בדיקה מדוקדקת שדוברם הוא ר' נחמן מהורודנקא דווקא⁸⁴, ובמיוחד המאמר מתוך ספר 'צפנת פענח'⁸⁵. מאמר זה חשוב מכמה בחינות, ובעיקר מבחינת הרעיונות האופייניים למורי החסידות הראשונים, שהם העלאת מחשבות זרות וירידת הצדיק; אילו צדק השל, כי אומרו, על-פי ר' יעקב יוסף מפולנאה, הוא ר' נחמן מקוסוב, היינו חייבים להסיק ששני החידושים הרעיוניים המובהקים שחידשה חסידות הבעש"ט הם מחידושיו של ר' נחמן מקוסוב, שקדם לבעש"ט. אך כאמור להלן (פרק חמישי) יש בידינו הוכחה טקסטואלית, כי בעליו של המאמר הנזכר הוא ר' נחמן מהורודנקא. בבדיקותי העליתי, שהמאמרים בשם החסיד מוהר"ן (וכן 'המנוח המפורסם מוהר"ן') הם של ר' נחמן מקוסוב, כפי שהוא מכוונה בעדויות אחרות, שכן התואר 'חסיד' אין הוא ריק מתוכן אף באותם הדורות, שבניהם לא דקדקו בתארי-שבח שונים והעניקום זה לזה ביד רחבה. באסופות חידושי-תורה, שיצאו לאור בימי צמיחת החסידות, ובהם חידושי-תורה מאת חכמים ורבנים שונים, רובם מפולין ומליטא, אומריהם נזכרים בתארי-כבוד שונים, אך התואר 'חסיד' בהם הוא נדיר ביותר, כגון בקובץ 'שכל טוב',

84 א. י. השל, שם, עמ' קכה, קלא—קלב.

85 צפנת פענח, עח, עמודה ד (לפי המהדורה שהיתה בידי השל: סב, עמודה ב). וראה להלן פרק חמישי, עמ' 264.

זאלקווא תצ"ז (ועוד). מתוך שלושים חכמים ומעלה, שדבריהם מובאים בלקט זה, רק שניים מהם נזכרים בתואר 'חסיד': ר' משה מגיד מישרים בק"ק קוליקוב (פר' תולדות ועוד) ור' 'עוזר זצ"ל שהיה אב"ד דק"ק קלימטוב' (פר' בהר, בחוקותי, פינחס). מתוך כארבעים חכמים שחידושיהם מובאים בקובץ 'אמרי בינה', שיצא לאור בדיהרנפורט תק"ח וחזר ונדפס בזאלקווא, תקי"א, ועוד פעמים רבות, רק אחד מהם מכונה בתואר 'חסיד', והוא ר' יחיאל מיכל מרגליות, אב"ד קאוולי. בקובץ אחר, 'גלילי זהב', שלוקט בידי ר' מאיר בן משה מק"ק קרעשוב (זאלקווא תקי"א, וכן שם תקי"ג), רק שניים מתוך כשלושים חכמים מכונים שם בתואר 'חסיד', אחד מהם הוא ר' אפרים מגיד מישרים בברודי⁸⁶. עוד קובץ דומה, 'ספר דברי חכמים אשר אסף וליקט... הרבני המופלא מוהר"ר יהודא ליב בן הר"ר יקותיאל מלמד וקורא דק"ק בוטשאטש מפי חכמים ונבונים', זאלקווא תקי"ז, שבו חידושים מאת שלושים חכמים לערך, לא מצאנו בהם חכם שזכה שם לכינוי 'חסיד'.

ואם בדברי א. י. השל על מורי החסידות השונים אנו עוסקים ראוי שלא לפסוח על דוגמה אופיינית לפרשנות מודרנית, שדברי אבות החסידות מוגשים על-ידיה על דרך הצחות והצחצחות, שמוציאה אותם מידי פשוטם ומעוותת את הציור המצטייר מהם, עם שהיא מתעטפת בטליתתה של הביקורת ההיסטורית ומדברת בשמה. אחד הדרושים הטיפולוגיים הרווחים בספרי דרוש ומוסר הוא הדרוש על הכתוב בספר ישעיה מב, יח: 'החרשים שמעו והעורים הביטו לראות'. הוא מצוי בספרים אלה הן בדרך הלצה והן בדרך הצעה, ולשונות-הפתיחה בכמה חיבורים מעידים שהיה שגור בפי רבים, כגון: 'שמעתי פירוש', 'וזה נודע', 'העולם אומרים'. ר' יעקב יוסף מפולנאה מביאו גם בשם ר' גרשון קוטוור וגם בשם ר' יהודה לייב מפיסטין: 'כמו ששמעתי בשם הרבני מו' גרשון קוטויר "החרשים שמעו והעורים הביטו לראות" דקשה: אם הוא חרש איך ישמע, ואם הוא עור איך יוכל לראות? ופירש, כי החרשי' הם הת"ח, החרש והמסגר, שהם ישמעו, כי העורים, שהם המוני עם, "הביטו לראות" על הת"ח, אם ייטיב בעיני הת"ח, אז גם הוא נוטה אצלו לשמוע בלמודים ואם לאו וכו', ודפח"ח⁸⁷. בנוסח אחר במקצת הוא מובא בשם ר' יהודה לייב מפיסטין⁸⁸. דברים דומים אנו מוצאים אצל ר'

86 ראה עליו להלן, פרק שלישי, עמ' 148—150.

87 תולדות יעקב יוסף, קצת, עמודה ב; וכן שם, קפז, עמודה ג.

88 שם, צז, עמודה ג. וכן השווה ללא ציון שם אומרו: צפנת פענח, כג, עמודה ג; שם, כח, עמודה ד.

משה מאוסטרא, מראשי הקלויז בברודי, בן-דורו של ר' יעקב יוסף, בחיבורו 'דרש משה'⁸⁹. בספר 'צמח מנחם', חיבורו של ר' מנחם נחום בן יקותיאל זוסמן כהנא, נוסחו הוא: 'וזה נודע שדרך ומבוא לקלקול זה הם אנשים חשובים שבהם, שאם המה לא משגיחי' על המוכיח בדברו אליהם אז חושבים המון עם שדבריו הם אמרי נואש וגם המה אינם חוששים'⁹⁰. ואריאציה אחרת אנו מוצאים בספר 'עת רצון' מאת ר' בנימין זאב וואלף משברשין⁹¹.

דרוש זה הוא ביטוי של תרעומת מצד מגידים ומוכיחים וכן בעלי-מוסר, ואין הוא אופייני לאיש זה או אחר ולימי הבעש"ט דווקא. הוא מעיד על מתיחות-מה בין דרשנים לבין תלמידי-חכמים, שלא ראו בעין יפה את יומרנותם של מגידים ומוכיחים להטיף להם מוסר. והנה מסקנתו של השל מדרוש זה, כפי שהוא מובא בספר 'תולדות יעקב יוסף' בשם ר' גרשון קוטוור: 'רגילים היו בעלי המוסר שבישראל, המטיפים והמגידים, להטיף מוסר בייחוד להמון העם. על עמי-הארץ, על פשוטי-העם והדיוטות המטירו גפרית ומלח, כאילו הם דוחקים רגלי השכינה והמעכבים את הגאולה. בא הבעש"ט, הפך את הקערה על פיה וטען: אלה הצאן מה פשעו?! אם בארזים נפלה שלהבת, מה יעשו איזובי קיר?! גדל פשעם של הרועים מחטאותיהם של הצאן. הבעש"ט העביר הקולר מצוואר העם ונתנו בצוואר המנהיגים, החרש והמסגר, הרבנים והפרנסים. לא הפיץ הבעש"ט את תורתו כי אם לצרף בה את הבריות, ובייחוד לצרף כצרף כסף יחידי סגולה, מתי-מספר. הוא חזה מכל העם אנשי חיל, יראי אלקים, אנשי אמת, שונאי בצע, ופקד אותם על העדה אשר יצאו לפניהם ואשר יבואו לפניהם ולא תהיה עדת ה' כצאן אשר אין להם רועים נאמנים. בשטה זו הלך ר' גרשון...'⁹².

ה. מגמות רעיוניות עיקריות בספרי דרוש ומוסר
על אף קווי-הדמיון המברחים בדרך כלל את ספרי הדרוש והמוסר, שנתחברו במזרח-אירופה בימי התהוותה של החסידות וראשית התפשטותה, ועל אף רצון מחברים לשמור אמונים למסורות ספרותיות ורעיוניות שגורות ומקוב-

89 דרש משה, קעו, ע"א. נוסח הפתיחה שם: שמעתי פירוש.

90 צמח מנחם, ד, עמודה א.

91 עת רצון, הקדמה שנייה.

92 א. י. השל: ר' גרשון קוטבר — פרשת חיי וועלייתו לארץ ישראל, HUCA, כרך כג, חלק עברי, עמ' כט.

לות, בדיקה מדוקדקת ולב קשוב עשויים לגלות בתוך שיטי ספרים אלה ובין שיטיהם קשת מגוונת של צבעים וגוונים ובני-גוונים, ולהבחין בקולות ובהברות ובמנגינות שונים, והם עשירים לאין-ערוך מתמונתה הרוחנית של התקופה שהוצבה בהיסטוריוגרפיה של יהדות מזרח-אירופה. ויפה צייר ר' אריה לייב המוכיח מפולנאה, מתלמידיו הראשונים של הבעש"ט, את מצבו הרוחני של העם כ'כרם נטוע בערבוביא, שכל ת"ח הם בערבוביא, זה אומר כה וזה אומר כה לענין עבודת הבורא ית"י⁹³. ציור זה יפה במידת-מה גם לתופעה הרוחנית החברתית הגדולה במזרח-אירופה, החסידות, שגיווני אמונות ודיעות וניגודיהם היו גדולים בה, ומוריה היו מחולקים ומפולגים בכמה וכמה סוגיות מרכזיות⁹⁴.

מחוץ לחסידות, ובצדה, וחוץ מספיחי השבתאות שאין עיסוקנו בהם, מסתמנות בספרי דרוש ומוסר שלוש מגמות עיקריות, אף כי לא מדובר כאן בחלוקה פסוקה ומוחלטת: (א) מגמה אורתודוקסית-מתונה; (ב) מגמה דתית קיצונית; (ג) מגמה תורנית-משכילית.

חיבורי המגמה הראשונה, הקו המאפיינם הוא ההתנגדות הנמרצת לראדי-קאליזם דתי על כל ביטוייו, ואף לבולמוס הקבלה בקרב המוני-העם. מחבריהם אינם עשויים מקשה אחת: מצויים ביניהם מקובלים נלהבים כר' חיים צאנזר ור' משה מאוסטרא; בעלי נטיות סגפניות כר' משה מסאטאנוב ור' אליעזר בן מנשה; בעלי תפיסה ממוזגת כר' יעקב ישראל הלוי המגיד מקרמניץ; דרשן כר' אהרון זעליג בן יהודא ליווא, שהתנגד בתקיפות לרעיון עבירה צורך תשובה; תלמידי-חכמים ומקובלים מובהקים ואמידים כר' מנחם בן יקותיאל זוסמן כהנא ור' אלכסנדר זיסקינד מהורודנא⁹⁵.

93 קול אריה, קארעץ, תקנ"ח, לח, עמודה א.

94 די לעיין בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה ולהשוותם עם הדברים שפורסמו בשם ר' דוב בער המגיד ממזריץ', או להשוות מאמרים שנרשמו בשם הבעש"ט עם פירורי הדברים בשם ר' מנחם מפרמישליאן, כדי לעמוד על ההבדלים העקרוניים שביניהם. דוגמה אחרת: ר' משולם פייביש הלר, מתלמידיו של ר' יחיאל מיכל מזלוטשוב, עמדתו לכמה מרעיונותיהם המרכזיים של הבעש"ט והמגיד ממזריץ' שונה בתכלית, כגון בעניין הדביקות, העלאת המידות הרעות, העלאת מחשבות זרות ורעות, העלאת הניצוצות בשעת האכילה ועוד. אולם זיקתו לחסידות אינה מוטלת בספק, משמע, שהצד השווה שבין פלגי החסידות השונים, או הקו המרכזי המבריחם, מונח במקום אחר, כפי שנבאר במקומו.

95 ראה על מחברים אלה בפרק שלישי, בערכם.

המגמה השנייה, המגמה הדתית-הקיצונית, משמעה ראדיקאליזם דתי, שמצא את ביטוי בהוראות השונות על עבודת ה' באמצעות היצר הרע דווקא, בחיובה של עבירה צורך תשובה, וכן במשיחות פעילה ונמרצת שביטויים הקיצוני ביותר באותם הימים הוא הספר 'שער המלך' לר' מרדכי בן שמואל מויעלקאטש (Wielkie Oczy), שזכה לתפוצה רבה; ובמידת מה ספר 'בית פרץ' לר' פרץ בן משה; 'זריזותא דאברהם' לר' אברהם הלוי הלר⁹⁶; ועוד.

המגמה התורנית-המשכילית, חכמיה מכונים בהיסטוריוגרפיה של יהדות מזרח-אירופה 'מבשרי ההשכלה'. למגמה זו שני פנים: פן החיוב — ניסיון להציג יהדות 'נורמאטיבית', 'צרופה', על יסוד רעיונותיהם השונים של ההוגים היהודים מימי-הביניים בתוספת נפכים חדשים של המחשבה האירופית מחד גיסא, פן השלילה — ביקורת חריפה על בולמוס הקבלה מזה ועל ביטויים קיצוניים של הראציונאליזם מזה מאידך גיסא, והשקפתם כמקור יניקתם אקלקטית. נתברר לי, כי תיאורי ההיסטוריונים את המחברים 'מבשרי ההשכלה', המבוססים על דברי ר' שלמה חלמא, ר' ישראל מזאמושץ', ר' יהודה לייב הורוויץ ועוד, לוקים בחסר, הן משום שנעלמו מעיניהם כמה מחברים חשובים השייכים ללא ספק למגמה זו, כגון ר' מרדכי בן מאיר בעל 'תבנית הבית' ור' חיים חייקא, שניהם אנשי זאמושץ', וכן ר' אליהו בן משה גרשון מפּינטשוב, והן משום שחיבוריהם אינם מבוססים על עיון מדוקדק בכלל ספרי הדרוש והמוסר, פרי התקופה, וממילא לא השגיתו במידה מספקת באופיים הריאקטיבי של ספרי 'מבשרי ההשכלה' במזרח-אירופה.

מגמות אלו, ובמיוחד המגמה הדתית הראדיקאלית והחסידות, נדונים בפרקי ספרנו. אולם, קודם הדיון הרעיוני ראוי לשרטט לעיני הקורא קווים ביוגראפיים ופיבליוגראפיים של מחברים וחיבורים ולהגדיר את מגמת פניהם הרעיונית הכללית, וכן להציג את מעמדם של מטיפי הדור ודבריו, המוכיחים והמגידים.

מחברים וחיבוריהם — סקירות כלליות *

אברהם אביש בן צבי הירש, מחשובי הרבנים במאה הי"ח. פעל בשלושה מחוזות שונים. נולד בשנת ת"נ, לערך, במזריץ' דליטא, שבה כיהן אביו, ר' צבי הירש, כרב אב-בית-דין. עד שנת תקי"ג היה רב אב-בית-דין בכמה קהילות במחוז לובלין: ווהין, קוריב, ריציוואל, יאנוב דליטא, ובעיר-הולדתו, ועוד. בשנת תקי"ג נקרא לקהילת ליסא שבפולין-גדול למלא את מקום אחיו, ר' מרדכי, רבה של ליסא, שנפטר באותה שנה. משנת תקי"ט ועד מותו בשנת תקכ"ט היה רבה של קהילת פראנקפורט ע"נ מיין; שם היה מעורב בפרשת הגט מקליווא, שהסעירה את קהילות ישראל בגרמניה ומחוצה לה. שנים קודם-לכן, בהיותו יושב בעיר לוקוב שבמחוז לובלין, 'נתפרסם שמו הטוב יותר ויותר בתור רופא חולי עמו ישראל ברפואת הנפש ורפואת הגוף ושם כתב את ספרו "פועל ישועות", עניני קמיעות וסגולות'¹. על ספר זה מסופר במקום אחר², כי הוא 'נשאר זה כ' שנה ביד הצענזור מפ"ב

* סקירות אלו מכוונות רק למחברים, שפעלו בימי צמיחת החסידות וראשית התפשטותה וקורותיהם אינן ידועות, או שבידנו להוסיף פרטים חשובים עליהם ועל חיבוריהם. לפיכך לא סקרנו כאן את תולדותיהם של סופרי החסידות, וכן מחברים כמו ר' יהודה לייב הורוויץ, ר' יהודה לייב מרגליות וכיוצא באלה. כמו-כן פסחנו כאן על מחברים, שחיבוריהם לא נדונו בספר זה אלא כעדות מסייעת.

1 קונטרס 'תפארת אהרן' מאת נכדו של ר' אברהם אביש, יהושע העשיל לעווינ-שטיין, שצורף לס' 'ברכת אברהם' על מסכת ברכות, פיעטרקוב, תר"צ. ראה עליו מרדכי הלוי הורוויץ: רבני פרנקפורט. השלים יוסף אונא, תירגם יהושע עמיר, ירושלים, תשל"ב, עמ' 123—133, 229—230; מאיר עדלבוים: די יידן-שטאט מעזריטש, בוענאס-איירעס, תשי"ז, עמ' 229—312 (ושם עוד ציונים ביבליוגראפיים).

2 'אהל אברהם כולל לקוטי ח"ת ושיחות יקרים ופלאים עם סיפורים נוראים והנהגות טובות ונאים ותולדות ימי האדם הגדול בענקים... רבינו אברהם אביש... אספתי ולקטתי... אברהם חיים שמחה בונם מיכלזאהן', פיעטרקוב

ע"י רי"ג מונק, כי לא הרשה להדפיסו, והמעט נשאר, וכמה דפים מהם בלויים, חבל על דאבדין³.

חיו של ר' אברהם אביש, במיוחד בתקופתו הראשונה, ילדותו ושנות פעילותו במחוז לובלין, מעולפים סיפורים האגיוגרפיים, כדוגמת הסיפורים הידועים על דמויותיהם של גדולי החסידות, כגון שבימי נעוריו סתומים היו מעיינות שכלו ('בימי נעוריו היה קשה ההבנה בלתי שיעור') ; אביו הגאון, רבה של מזריץ' דליטא, ראה כי 'אין לו תקוה' ומיהר להשיאו לבת אחד הקצינים במזריץ', ולקראת חתונתו טרח עמו לשנן את ברכת המזון על-פה, כדי שיוכל לקיים 'המנהג שהחתן היה מברך בהמ"ז בקול רם'. אך בדרך נסיעתם לחתונה נשכח ממנו לימודו של אביו. 'ואחיו הגאון הגדול מ' מרדכי זצ"ל אבד"ק ליסא סטרו על לחיו, באמרו: לך מאתנו, כי לבושת משפחתנו תחשב'. החתן המסכן בצר לו פנה להתבודד ביער 'ויצעק אל ד' בבכי ובתחנונים... ויאמר: רבש"ע אם היה רצונך שאהי' טפש ובור, לא הי' לך ליתן אותי במקור גזע משפחה יקרה גדולי ישראל'. תחנוניו חוללו פלאים: הוא נרדם ובחלום גילה לו איש קדוש מופלא, כי נפרצו סכרי שכלו ומשפחתו תתברך בו. אך לפי שעה עליו להעמיד פני בור עד שתגיע שעת ההתגלות. שעה זו לא בוששה לבוא, והיא למחרת חתונתו: 'אז פתח פיו לדרוש בחריפות ובקיאות עצום מאוד'. הקהל נדהם, ובני משפחתו בראותם 'כי רוח ד' נוססה בו ורצו לנתק את מוסרי קידושיו בגט, כי עתה יש ביכולתם לשדך א"ע עם גאון הדור ובת ת"ח, ולא רצה החתן⁴. ועוד כיוצא באלה.

עיסוקיו של ר' אברהם אביש כבעל שם, 'פועל ישועות', בתקופתו הראשונה לחייו והאגדות על חיו ראויים לתשומת-לב מכמה בחינות. אך לענייננו חשובים כתביו שנדפסו שנים רבות אחרי מותו, בהשתדלות נכדו, ר' יוסף לעוויןשטיין, אב"ד דק"ק סעראצק, הידוע גם מחילופי האיגרות שבינו לבין שמעון דובנוב על פרשיות שונות בתולדותיה של החסידות, והם: 'ברכת אברהם' על ס' בראשית, ווארשא תרמ"ד; 'מחזה אברהם' על סדר ההגדה של פסח, תרמ"ז ועוד כמה פעמים; 'ברכת אברהם' על ס' שמות, פיעטרקוב תרפ"ה; 'ברכת אברהם' על מסכת ברכות, פיעטרקוב תר"צ; 'ברכת אברהם'

תרע"א (דפוס-צילום ניו-יורק תשכ"ד יחד עם ליקוטים אחרים בשם 'אהלי צדיקים'; וכן [ירושלים ?] תשכ"ח), כה, עמודה ג.

3 קטעים מן הדפים הבלויים ששרדו נדפסו שם, דפים כו—כו.

4 אהל אברהם, יד, עמודה ג—טו, עמודה א.

על מגילת רות, ווארשא תרצ"ד. חוץ מספרים אלה בדרך הדרוש נדפסו חידושי-תורה שלו בשם 'ברכת אברהם' על מסכתות עירובין, פסחים, ביצה, חגיגה, מועד קטן, ווארשא תרמ"א (דפוס-צילום, ירושלים תשכ"ח). בספר זה, בחידושים על מסכת פסחים, מובאים דברים שהמחבר נשאל 'מפי הגאון החר"ף רבי ישראל חריף מסאטינאב'⁵ (שם פסחים כה, עמודה א), שהיה ממקורביו של הבעש"ט. ר' יוסף לעוויןשטיין, באחת מאגרותיו אל שמעון דובנוב משנת תרנ"ד, סיפר בין השאר על יחסו של ר' אברהם אביש אל הבעש"ט: 'ובעת אשר זקיני הגאון הקדוש ר' א"א מפפד"מ בע"ס ברכת אברהם, שאלוהו חכמי אשכנז על דרכי הבעש"ט ולא ענה להם דבר. ואחרי הפצירו בו אמר, כי בא לתקן תוכחת הנביא ישעי' (כט, יג) "ושפתם כיבדוני ולבם רחוק ממני, ותהי' מצות אנשים מלומדה", זה החסרון בא הר' ישראל למלא ולתקן כי יהי' הכל בכוונה ובהתלהבות'⁶.

פירושיו של ר' אברהם אביש על ספרי מקראות בדרך הדרוש וכן על אבות וההגדה של פסח, שלפי סימנים שונים, כגון ציון לס' 'בית פרץ' (שנדפס בשנת תקי"ט), נתחברו בתקופת כהונתו בפראנקפורט ע"נ מיין, מקומות רבים שבהם ראויים לתשומת-לב מיוחדת משום קירבתם לרעיונותיהם של מורי החסידות בשאלת היחס ליצר הרע ולפרישות סגפנית, ובמיוחד יש לציין בהם כמה סממנים מובהקים מתורת הצדיק, כמו ההבחנה החותכת בין צדיקים, שהם בחינת שמים, לבין המוני עם, בחינת ארץ⁷. או תיאור טיפולוגי של שני סוגי צדיקים: 'א' שעיקר עבודתם להשלים נפשם בלבד ולהיות בהצנע לכת עם ה' כמ"ש (פ' נח) את האלקים התהלך נח. ב', שכל חפצם ויגיעתם רק לזכות להשלמת אחרים כמ"ש באברהם⁸. אמנם, אין טיפולוגיה זו מיוחדת לתורתם של מורי החסידות, שכן יסודה בס' הזוהר והשל"ה ועוד, אך נימת הדברים דומה להפליא לנימתם של סופרי החסידות. דבר זה מובלט בבליטות יתירה במקום אחר: 'שיש צדיקים עוסקים בתורה ובתפלה ויושבים בתענית כל ימיהם. ויש שעובדים השם מתוך שמחת הגוף באכילה ושתי'

5 ראה עליו כעת ישעיה תשבי: הרעיון המשיחי והמגמות המשיחיות בצמיחת החסידות, ציון, שנה לב (תשכ"ז), עמ' 10—15.

6 ראה מרדכי וילנסקי: חסידים ומתנגדים — לתולדות הפולמוס שביניהם בשנים תקל"ב—תקע"ה, ירושלים, מוסד ביאליק, תש"ל (להלן: וילנסקי), כרך ב, עמ' 353—354.

7 ברכת אברהם על ס' בראשית, ווארשא תרמ"ד, כב, עמודה ד.

8 שם, עד, עמודה ב. וראה עוד: ברכת אברהם על מסכת ברכות, כח, עמודה ב.

ונקראים בני עלי, שמעלים כל דבר בשורשו לה, והם מועטים, כי לא כ"א יוכל לילך בדרך הזה. וגם לא יוכלו אחרי' ללמוד מהם, אחרי שנראה דרכם לזולתם כרשעים והם בהצנע לכת וכמ"ש בחי' על התורה (פ' בראשית) על מארז"ל ולחושך קרא לילה — זה מעשיהם של רשעים, יכוון על הדרך המסוכן שתעו שאר ב"א בדרך זה⁹. הסתייגותו מן הפרישות הסגפנית מצאה את ביטויה בין השאר ב'ברכת אברהם' על ס' בראשית, והיא אופיינית: 'שלפע-מים היצה"ר רואה האדם שלא יוכל להתגבר עליו בריבוי המותרות, חושב עליו מחשבת שונא להפילו לירש תרתי גיהנם בעוה"ז ובעוה"ב ומראה לו דרך, שטוב וישר ונכון לפניו לסגף א"ע בכל מיני סיגופים בתעניות יותר מכחו ומכמה סגופים מראה לו שבוזה יהי' נרצה ונכון להיות מעובדי ה'. ובאמת גם בזה לא בחר, שכמו שמאס הקב"ה שילך האדם בקצה א' ממותרות, כן מאס שילך האדם בקצה הב' לסגף א"ע מכל וכל, אלא שילך בדרך הממוצע... דיש עוד חסרון בתענית שהוא כולל לכל אדם כמבואר בספרי מוסר, ועי' בס' בית פרץ, שביום התענית אזי מתגבר הכעס ומתקוטט עם הבריות... ומבואר שם במשל לזאב יעו"ש בדרוש ליוה"כ בסופו¹⁰.

9 מחזה אברהם על הגדה של פסח, פיעטרקוב, 1904, מו, ע"א.

10 ברכת אברהם על בראשית, לב, עמודה ד—ג, עמודה א. ר' פרץ בן משה, בעל 'בית פרץ', טען בחיבורו זה נגד 'בני אדם שלוקחים א"ע לצד א' לילך בדרך חסידות ומתעניין הפסקות ומשבת לשבת ושאר סיגופי', ועי"ז ממית ליצה"ר. מה עושה היצה"ר אף שממיתן אותו, מ"מ צריך לערוך מלחמה נגדו... מ"מ מתגבר עליו ומחטיאו בכעס, ובפרט ביום התענית, אז מתגבר הכעס ומתקוטט עם הבריות... השווה ראשית חכמה, שער הענוה, פרק ו, רעב, ע"א: 'כשאדם שרוי בתענית או כשהוא שרוי בצרה אחרת אז הכעס מצוי בלבבו, לכן בזמנים האלו צריך ליזהר שלא יכעוס'. בעל 'בית פרץ' ממחיש את טענתו שהיתה, כנראה, טענת רבים באותם הימים, במשל ששמע מפי אחרים: 'ושמעתי בזה משל ומליצה נאה: משל לזאב אחד, שהי' טורף ואוכל בכל יום כמה חיות קטנות עם גדולות, והי' גיבור עריץ. והלכו כולם אצל השועל, שהוא פקח שבחיות, להתייעץ עמו איך לעשות להחיות את נפשם. מה עשו? הסכימו כולם בעצה א' והלכו אצל המלך ארי שבחיות להלשין עבד אל אדוניו על שהוא טורף בכל יום טרף רב בין החיות. אז גזר המלך על הזאב ואסר עליו שיאכל שום בשר בעולם, רק כירק עשב נתתי לך ולא בשר. ויהי מיום ההוא והלאה זאב הנ"ל היה מסגף עצמו יום ויומי' ולא אכל כלל וכמעט שלא מת מחמת רעב. ואז מרוב כעסו טרף חי' והורגו, ומ"מ לא אכל הבשר מחמת שבועת המלך. וכן רץ כל היום, ובכל מקום שמצא איזה חיה הרג אותה מחמת צער וכעס, ומ"מ לא אכל מחמת שבועה. ויהי כי ראו כל החיות, כי מחמת זה

מאמרים אלה שהבאתי כאן, וכן מאמרים אחרים, מעוררים שאלה חמורה: ר' אברהם אביש, שמקום לידתו, חינוכו וראשית פעולתו בסביבות לובלין, בריחוק-מקום מזירת פעולתם של הבעש"ט ובני-חוגו, ובשנת תקי"ג הרחיק לפעול בליסא שבפולין-גדול, משנת תקי"ט ועד מותו בגרמניה — כלום הושפע מרעיונותיהם של מורי החסידות הראשונים, או שרעיונותיו עלו ללא כל קשר עם הוגי החסידות החדשה? ושמה חלו ידיים בכתבי ר' אברהם אביש?

אברהם נח בן משה אהרן הלוי ה"ר, רבה של דולינא, ולימים מגיד מישרים דק"ק בראדשין (Bohorodczany), מחברו של הספר 'זריזותא דאברהם'. ספר זה נודעת לו חשיבות להבנת האקלים הרוחני בימי ראשיתה של החסידות ובמחוזות צמיחתה. באחד ממאמריו בעניין היראה 'בפנימיות' מצינו הצהרה שזה לשונה: 'ואחר כתבי זאת שמעתי ממש דברים אלו אומרים בשם החסיד ר"י בעש"ט ושמחתי ע"ז'¹¹. פרופ' גרשם שלום, שהוטעה מקביעתו המוטעית של נ.מ. גלבר¹², ש'זריזותא דאברהם' נתחבר בשנת תקי"ט, הסיק מכך מסקנה חשובה, ש'רבי אברהם העלער הוא איפוא החבר הראשון של ה"קלויז" בבראדי שנודע ממנו יחס של רצון כלפי הבעש"ט [בימי חייו]¹³.

אמת, הספר 'זריזותא דאברהם' עברו עליו גלגולים רבים ובירורם סבוך ומייגע, ויש בהם עניין רב להכרת גורלו של הספר העברי באותם הדורות.

שנאסרה לו בשר חיה, ע"י זהו בכעס והורג ביותר מבראשון' שאכל מבשרם היה די ומספיק לו הי' א', משא"כ עכשיו מרוב כעסו של רעבון הי' טורף עד אין מספר. מה עשו החיות? הלכו אל הארי' וביקשו ממנו שיתיר לו את השבוע' שיהא מותר לאכול בשר חיה... עכ"ל המשל. והנמשל בזה. האדם הנמשל לזאב וטורף נפשו באפו בכל יום ועובר עבירו' הרבה וכיון שרואה שהורג וטורף לכמה אנשים... אז מה תקנתו? ואסר על עצמו בשר ויין ומסגף א"ע כו'. מה עושה יצה"ר, כשהוא מתענה אז הוא שרוי בכעס שפגע באיש א' אז הוא מתקוטט עמו, וכן כל היום הולך בשווקים וברחובי' וטורף נפשו בכל עת. וכן עם הגאווה, שמכניס בלבו ואמר שהוא חסיד... (בית פרץ, נח, עמודות ג—ד).

11 זריזותא דאברהם, ניו-יורק, תשי"ב, דף ה, עמודה א.

12 נ.מ. גלבר: תולדות יהודי ברודי, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשט"ו (ערים ואמהות בישראל, ו), עמ' 64 (להלן: גלבר).

13 גרשם שלום: דמותו ההיסטורית של הבעש"ט (בתוך: דברים בגו), עמ' 303.

כאן דיינו בהעלאת כמה עובדות, שאין לפסוח עליהן בבואנו להשתמש בו כהד ל'רוח התקופה'. ספר זה לא נתחבר בשנת תקי"ט, ושיבושו של גלבר נעוץ בהבנה מוטעית בעדותו של מחברו בהקדמה על המאורעות המחרדים שנתרגשו ובאו עליו בהיותו סמוך על שולחן חותנו בקהילת פוליהוב, 'שנפלו השודדים ובוזזים בק' באלחוב ביום א' י"ג תמוז דהאי שתא ה' תקי"ט לפ"ק, מאורעות שתוארו בפירוט רב בידי ר' דוב בער בירקנטאל מבוליהוב בזכרונותיו¹⁴. שימושו המשובש של ר' אברהם נח הלר בכינוי הרומז 'האי', שכמותו מצינו אצל מחברים אחרים, וכן חפזונו של ג.מ. גלבר, שלא טרח לעיין בהקדמת המחבר כראוי, הם ששיבשו את דעתו. מעיון מדוקדק בדברי בעל 'זריזותא דאברהם' מתברר ללא כל ספק, שסיפורו זה סופר שנים רבות אחרי התרחשותו, שכן מגולל בו גורלם המר של כתביו שהיו תחת ידו בשנת תקי"ט, אך הם עלו בלהבות השריפה הגדולה, מעשה ידי הפורעים השודדים. זאת ועוד, בספר עצמו כמה ציוני זמן, שהם תקכ"ח, תק"מ ועוד, כגון: 'עוד דרוש לפ' זכור מאדר שני תק"מ' (לט, עמודה א); וכן בחלק האחרון, 'ברית אבות', שרידים מפירושו על פרקי אבות, מצינו זכרו של הספר 'חסדי אבות', חיבורו של ר' אהרן בן יהודא הלוי בן דודו של המחבר, שיצא לאור בשנת תקל"ב (?) ¹⁵ (שם, קלא, עמודה א ועוד).

כמה ידיעות על גורל הספר 'זריזותא דאברהם' ותולדות מחברו זרועים בספר עצמו, בשערו, בהקדמת המוציא לאור, וב'סדר היחוס' שצורף לו, בהסכמות השונות ובהקדמת המחבר. חלקו, פירושים על דרך הדרוש על בראשית ושמות, נדפס לראשונה בשנת תר"ס. סמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה, בשנת תרצ"ח, הובא חלק זה לבית הדפוס שנית יחד עם כתב היד על ויקרא במדבר ודברים ועל שלושת הפרקים הראשונים לפרקי אבות. אך הוצאתו לאור נתעכבה עד שצבאות גרמניה פלשו לפולין, ואחד מנכדי המחבר, ר' מרדכי שרגא מקראקא, הצליח להימלט משם ועמו כתב היד, והוציאו לאור בניו יורק בשנת תשי"ב. בהסכמת ר' משולם פייביש הלר, אחי המחבר, שהיה תלמידו של ר' יחיאל מיכל מזלוטשוב ומסופריה החשובים של החסינות, שלא צוין בה תאריך, נאמר בפירוש, כי חיבוריו הראשונים של אחיו

14 זכרונות ר' דוב מבולחוב <תפ"ג—תקס"ה>, יוצאים לאור בפעם הראשונה מתוך כתב יד, עם מבוא מפורט והערות... על ידי ד"ר מ. ווישניצר, ברלין, תרפ"ב, עמ' 56—59.

15 ראה להלן, בערך הבא.

המחבר עלו באש 'ע"י גזלנים וחמסנים כמפורסים, ואש אכלה סביבותיו. ואלה דבריו האחרונים מכלל דאיכא ראשונים ובתוכם אוד מוצל מאש מדבריו הראשונים'. הסכמות אחרות, ובכללן הסכמתו של ר' חיים הכהן ראפפורט רבה של לבוב, הן מן השנים תקכ"ח, תקכ"ט, תקל"ח, ועוד. מכל מקום ברור מהן, וכן מהקדמתו הקטועה מאת המחבר, כי החיבורים שהיו לנגד עיני המסכימים אינם חיבוריו שהיו תחת ידו בשנת תקי"ט, והחיבור 'זריזותא דאברהם' כמות שהוא לפנינו אינו זהה עם כתביו שהיו לפני המסכימים הראשונים.

ר' אברהם נח הלוי הלר נפטר בשנת תקמ"ו. לאביו, ר' משה אהרן, רבה של סניאטין, היו שלושה אחים ובהם 'ר' יהודא הלוי מגיד מישרים דק"ק אלעקסינעץ והי' איתן מושבו בקלויז רבתי דקודשה דק"ק בראדי'. הוא נפטר, כאמור, בשנת תקמ"ו בקהילת בראדשין, שבה כיהן כמגיד מישרים. הספר 'זריזותא דאברהם' נודעת לו חשיבות לחקר פני הדור, דור צמיחת החסידות וראשית התפשטותה, שכן מוצאו וזירת פעולתו של מחברו הם מחוזות התפשטותה של החסידות. דולינא, מקום כהונתו כרב אב"בית-דין, הוא מקום פעולתו של ר' משה מדולינא, מתלמידיו המובהקים של הבעש"ט. בראדשין, שבה כיהן כמגיד מישרים, גם היא סמוכה לדולינא. אחיו, ר' משולם פייביש הלר, הוא, כאמור, מסופריה המובהקים של החסידות וממייצגיה המעניינים. אולם אף-על-פי שר' אברהם נח הלר שמח על כך שדבריו בעניין היראה ב'פנימיות' מכוונים לדברי הבעש"ט, והוא מביא בהערצה רבה מאמרים בשם אחיו הנזכר, חיבורו 'זריזותא דאברהם' הוא הוכחה חותכת למבוכת הדור ותהייתו בענייני אמונות ודעות. עולמו הרוחני של ר' אברהם נח הלר קרוב לעולמם של חוגי מקובלים וחרדים שהשקפת עולמם מושתתת על קבלת האר"י בגלגוליה המאוחרים, על המגמה הסגפנית שבה, יחד עם סימנים מובהקים של ראדיקאליזם דתי, שכמה מגילוייו מצינו גם אצל מורי החסידות הראשונים, כגון דבריו בשבחו של היצר הרע, בעילויים של בעלי-תשובה ו'קדושת האכילה' שהיא 'בעילוי יותר מן קדושת התורה והעבודה'¹⁶.

אהרן בן יהודא הלוי מברעזאן (Brzezany), בן-דודם של ר' אברהם נח ור' משולם פייבוש הלר. חיבורו: 'ספר חסדי אבות... על פרקי אבות, חברו הרבני... מהור"ר אהרן בהרבני מהור"ר יהודא הלוי שהיה

16 זריזותא דאברהם, צה, עמודה א.

מגיד מישרים בק"ק אלעקסניץ כעת איתן מושבו בקלויז קדישא דק"ק בראדי... זאלקווא תקל"ב (?), ומצויות בו הסכמות משנת תקכ"ה, וכן הסכמה שעליה חתומים אחד-עשר מחכמי הקלויז בברודי. לפי דברי המו"ל של 'זריזותא דאברהם', אביו של ר' אהרן, ר' יהודה הלוי, הוא שהיה מגיד מישרים בק"ק אלעקסניץ, 'והי' איתן מושבו בקלויז רבתא דקודשה דק"ק בראדי', ואילו ר' אהרן עצמו, בעל 'חסדי אבות', נזכר שם בלשון 'הרב ר' אהרן מברעזאן'.

מעזבונו הספרותי הובא לדפוס 'על ידי נכד המחבר... מו' שמואל צבי הירש' קונטרס בשם 'ספר זאת תורת האדם והוא מראה לטושה, אשר בה יתראה האדם איך הוא בשפל המדרגה מאז בואו אל העולם עד צאתו, [זאלקווא ?] תקע"ט. בקונטרס זה, שנדפס כמה פעמים, נזכר חיבורו 'חסדי אבות', והוא נתחבר כנראה אחריו.

מוסרו של בעל 'חסדי אבות' מתון בדרך כלל, אך הוא מזהיר את תלמיד-החכם שלא יבוא במחיצת עמי-הארץ (טז ע"א), וכן שלא ישב על כס-הרבנות 'כי תצטרך לקחת רשות מהשררה לבל ירים איש ידו ורגלו בלתי ידיעתך' (ו ע"א). כן ראויים לציון דבריו בגנות דרשנים נודדים, אורחים לא-קרואים, המסבבים מעיר לעיר לשם ממון (ט ע"ב). על ההדפסות השונות של הקונטרס 'זאת תורת האדם' ראה: חיים ליברמן: 'לתולדות הדפוס העברי ברוסיה. א. ספר זאת תורת האדם' (בתוך עלי ספר, חוב' א, תשל"ה, עמ' 129—132). על ר' אהרן בן יהודה הלוי ראה: ישראל מהלמן: ר' אהרן בר' יהודה הלוי מחבר ספרי מוסר במאה הי"ח (בתוך ספרו: גנוזות ספרים, ירושלים, תשל"ו, עמ' 121—128), שנעלמו מעיניו כמה עובדות חשובות שהזכרנו כאן.

אהרן בן ישעיה קרעגלושקר. חיבורו 'ספר לחם תרומה עם כל חלקיו חלק מדות חכמים והשני לב אחד והשלישי לחם מן השמים... חברו... איש גבר דחיל חטאן במדינות ליטא סמוך לק"ק ווילנא הבירה מושבו, בעיר קטנה ואנשים בה מעט... ה"ה בעל המחבר הרב הדרשן המפורסם במדינות כמוהר"ר אהרן כמוהר"ר ישעי' ז"ל ה"ה מגזע הרב... כמוהר"ר יהודא ראש הישיבה דק"ק קאלווערי' סמוך למדינות פרייסין נ"ע... מ"מ ומ"ץ דק"ק וואראנאווי, יצ"ו ואגפיי, פיורדא, בשנת ומעשיהו באמונה [=תקמ"א].'

תולדותיו של המחבר אינן ידועות לנו, אך כמה פרטים מקורות חייו ומעמדו מתגלים בכמה מקומות בחיבורו, ובמיוחד בהקדמות. כפי דבריו, מזלו הרע

הועיד לו חיי מכאוב בגוף ובנפש, והוא מקונן מר על גורלו, גורל הדרשן הנודד, שהיה אנוס 'תמיד להיות נע ונד בארץ' לצורך פרנסת בני-ביתו, ולשאת בהשפלה הכרוכה בשקידה 'על פתחי נדיבי', נדיבי עם ישראל, רחמנים בני רחמני, וקצתי בחיי, כי המצפה לשלחן של אחרים חיו אינם חיים'. ולא זו בלבד אלא שמעודו לא ראה טוב, שכן נתייתם מאביו בעודנו ילד רך, ונתגדל ביסורים 'גדולי', קשים ומרים... וגם עד הנה מהם לא נבדלתי, בבקר אומר מי יתן ערב ולערב מי יתן בקר, בעניות מדוכאת נכשלתי עד היותי' (ההקדמה הרביעית). אחד הטעמים שקרא 'לב אחד' לאחד מחלקי הספר הוא, כפי שראינו, משום ש'אחד בנטריקן אהרן חיה דואגים על השנים והימים בלי ריאות טוב וריחומי, פרודים זה מזה באנחה ויגונים, בלי משען לחם ומים בזה לנים, ואין סיפוק למלאות לבנים כל צרכם, כי אם בכלימה ובבושת פנים, רעבים ללחם וצמאים למים ובלי לבוש תקנים' (ההקדמה הראשונה). דברים אלה נראים כנים, ולא לתפארת המליצה נאמרו. ויש לציין את קיטרוגו החריף על העשירים. את הנאמר במשנה מסכת כלאים, פרק ה, משנה ה: 'היו נטועות על שש שש' הוא דורש: 'שש הוא א' [כלומר ואו=13=אחד], כלומר ווי העמודים המה העשירי', שמעוזבי' את העניי' ונוטעי' את עצמם על אלו... ודע לך אהובי אחי, כי ואו כזה הוא כמנין אחד שיש אחדות לעשירי', שבלב אחד המה שלא לעזור את העניים, ולהיפך אין לומר, כי וסימנך עשירי' קמצנים והם, העשירים, מחבריי' את שאר ישראל שנקרא' עמודים שעליהם העולם עומד כמו הווים שמחברים את העמודים, כן הם מחברים את הכל, כי בוש' כל העולם מפניהם. ועוד "שש שש" הוא כמנין יב שיש להם יד ובית והעניי' אין להם יד ובית, כי ידם פשוט' ולקבל שבי', וגם בית אין להם, כי כל אשר יש להם אינו שלה', שהכל אורבי' עליה, או "שבע שבע" [שם במשנה], שביעות שבעם, שרוצים להשביע את עצמם בגזילות...'.

בהסכמת ר' חיים באסקביץ מכונה ר' אהרן קרעגלושקר 'מגיד משרים בק"ק בעלטרמאנצי'¹⁷, ואילו בהסכמה השנייה הוא מכונה 'מ"מ ואב"ד דק"ק וואראנאווי'. בשער הספר נאמר עליו 'מ"מ ומ"צ דק"ק וואראנאווי... ואגפיי', וכן בהקדמה הראשונה. בהקדמה השנייה הוא אומר על עצמו: 'מ"מ ומ"צ דכמה קהילות במדינות ליטא'. בהקדמה השלישית: 'מ"מ ומ"צ דק"ק ווארא-

17 Butrimonys, מחזו אליטא שבליטא. על היישוב היהודי שם ראה: יהדות ליטא, כרך ג, עמ' 201.

נאווי ובכמה קהילות פ"ק [=פולין קטן] ומדינות ליטא. אולם ברור שמעיקרו לא היה אלא דרשן נודד, ואף למחוזות המערביים של פולין הגיע. רישומים מנתיב נדודיו מצויים בספרו בכמה וכמה מקומות¹⁸.

מלבד חיבורו 'לחם תרומה' היו בידו 'חבילות חבילות כתבי' אשר יגעתו (ההקדמה הרביעית). בספר עצמו נזכרים חיבוריו 'ספר לחם בית אבי על כמה וכמה מסיכות' [!] (לב, א—ב), ובכללן על פרקי אבות (לז, ב), וכן 'ראשית בית אבי' (שם, שם). חשיבותו העיקרית של ספר זה היא במאמרו בשם אבות החסידות הראשונים (ראה להלן, פרק תשיעי), וכן תגובתו המעניינת על ההמרה הפראנקיסטית. דבריו בעניין זה נסמכים על הנאמר במסכת ראש השנה, פ"ב, מ"א (על-פי הגמרא, כב ע"א): 'אם אין מכירין אותו משלחין עמו אחר להעידו. בראשונה היו מקבלין מכל אדם. משקלקלו הביתוסים[ם], התקינו שלא יהו מקבלין אלא מן המכירין... שהביתוסים קלקלו, אותן שאינם מאמינים בתורה שבעל פה ואינם מאמינים על הגאולה, מאחר דהגאולה תולה בתורה שבעל פה... ודע לך, אהובי אחי חביבי, כי עדיין השטן מרקד בינן והוא אינו רוצה בגאולת ישראל, וכבר יצאו מה שיצאו, אפיקורסים שנתפקרו מחמת השטן שבלבל ומערבב דעתי, המה אשר לבסוף[ם] כפרו במציאו' האל יתברך שמו ובאמונה שלו השץ ימח שמם, כי השטן מקטרג בשעת התקנה¹⁹. וכבר הוזהרו מעם החכמים הקדמונים: תיפח רוחם של מחשבי קיצי' נעשו קוצים כסוחים ובערה בם אש ה' בקרב המחנה הקצינים ומופלגים. ועל זה פלגי מים ירוה עינינו על לא שמרו תורותיך, והתורה בוכה על זה... וכל אחד דחק דתני בדלא תני, שלא נתני לדעת מתי יהי קץ הפלאות...'. ('לחם תרומה', נג, עמודה ד).

אהרן זעליג בן יהודא ליווא. חיבורו 'בית אהרן', פירוש בדרך הדרוש על עשרת הפרקים הראשונים של ספר תהלים, יצא לאור בזאלקווא, תקכ"ח. בהסכמת הרבנים משנת תקכ"ז מכונה המחבר 'הרב המוכיח הדרשן הגדול' וכיוצא באלה כינויים. ר' אהרן זעליג יושב בקהילת סקאהל (Sokal) שבסביבות בלז (?). בהקדמה, שכתיבתה נסתיימה בשנת תקט"ז, מספר המחבר

18 מג, עמודה ד; מז, עמודה ג; נו ע"א (בסיום). עוד פרטים על חיבורו ראה להלן, פרק תשיעי, עמ' 365—372. וראה מאמרי עליו: אבות החסידות בחיבור של דרשן ליטאי, מולד, חוב' 231 (אב—אלול תשל"א), עמ' 298—303.
19 ראה, למשל, בראשית רבה, פרשה צא: שאין השטן מקטרג אלא בשעת הסכנה.

בין השאר: 'בכל שבוע מידי שבת בשבת אספו עצמם בקהילתנו המפוארת כמה וכמה אנשים חשובים עם קדוש לומדים עשירים ובעלי אומנות לביתי נאוה קודש לשמוע תורת משה אלשיך... והייתי חורז מתורה לנביאי' והפטורות (!)... קבלתי מהם טובות דורנות ושכירות'. חיבורו על התורה בשם 'בית יהודה' ('בית אהרן', לג, ע"ב) לא יצא לאור.

חשיבות מיוחדת נודעת לספר 'בית אהרן' משום דברי הפולמוס הנמרצים והעקרוניים שבפירושו על תהלים, פרק א, נגד אחד מביטוייה החשובים של מגמת הראדיקאליזם הדתי, והוא ההוראה המחייבת עשיית עבירה בכוונה תחילה כדי לקיים מצוות תשובה (להלן, פרק רביעי, עמ' 196—198). לדעת ר' אהרן זעליג, פרק ב בספר תהלים מוסב על עונשם הקשה של אומות העולם בימות המשיח, שלא כדעת הרמב"ם ז"ל [משנה תורה, הל' מלכים, יא—יב] כמאמר שמואל בגמ' [סנהדרין, צא ע"ב] שא' אין בין עה"ז לימות המשיח אלא שיעבוד מלכיות בלבד, שהוא שלא יהי' בינינו ובין האומות אלא שיבחר לנו את גאולתנו והאומות יהי' [ו] במקומם שלמים ושקטים...'. ראוי לציין כי זיקתו של ר' אהרן זעליג לקבלה ניכרת בכמה מקומות שבחיבורו.

אליהו בן משה גרשון מפינטשוב. מלמד, מוכיח, רב ומשכיל תורני. חיבוריו רובם אותות הזמן — המחצית השנייה של המאה הי"ח — ניכרים בהם. מחבר זה הוא דוגמה מובהקת להזנחתם של חוקרינו את ספרי המחקר, הדרוש והמוסר, שנתחברו בימי צמיחת החסידות וראשית התפשטותה במחוזות חייהם ופועלם של מורי החסידות, ומתוך כך — לפזיזות דיוניהם ומסקנותיהם. שמו של ר' אליהו בן משה גרשון, אף כי פסחו עליו בפרקי ההיסטוריוגרפיה שעניינם מבשרי ההשכלה במזרח-אירופה, לא נשכח בלקסיקוגרפיה העברית ובכמה סקירות על ספרות ההשכלה. אך איש מבין הכותבים על מחבר זה לא עלה על דעתו לפתוח את חיבוריו ולעלעל בהם, להכיר טיבם וטיב מחברם. דומה, שרש"י פין ב'כנסת ישראל'²⁰ היה הראשון שהלביש אותו גלימת הרופא, והכותבים שבאו בעקבותיו²¹, לא פתחו את

20 רש"י פין: כנסת ישראל, ווארשא, תרמ"ז.

21 פ. לחובר: תולדות הספרות העברית החדשה, ספר ב, תשי"ז (הדפסה יא), עמ' 2—3; בן-ציון כ"ץ: רבנות, חסידות, השכלה, כרך ב, תל-אביב תשי"ט, עמ' 164; משה קליינמן: תרומת יהודי פולין לחכמת ישראל (בתוך: בית

חיבוריו ולא עיינו בשעריהם, בהקדמותיהם וציוניהם השונים, שבהם ידיעות חשיבות על חיו, חיי נודד בפולין ארץ מולדתו, בגרמניה ובהונגאריה, כלשונו: 'רק ישבתי בארץ נוד... הייתי נע ונד משוט בארץ פולין ולחוץ ומפולין ולפנים' (בהקדמה לס' 'מענה אליהו', ובשינוי סדר בחיבוריו האחרים). אין ספק, כי מעולם לא עסק ברפואה אלא במלמדות, בדרשנות וברבנות, כמוכח, למשל, מתוך הקדמתו לס' 'מענה אליהו' ועוד. הוא נולד בפינטשוב; בנעוריו נסע מארץ מולדתו 'מן הפולין ולחוץ להיות מתאבק בעפר רגלי חכמים'. מתוך הקדמתו ל'בירורי מדות', חלק שני של הספר 'מלאכת מחשבת' אנו יודעים, כי ישב בברלין, ושם נתמך בידי שני נדיבים, ר' חיים בן פינחס ור' שמואל ברעסלר בן בענדיט ווייזל. מברלין חזר לפולין ושימש במלמדות בכמה קהילות, כגון בקהילת רישא (Rzeszów). בשנת תקי"ח, שנת הוצאתו לאור של הספר 'מענה אליהו', ישב בקהילת סטריזוב (Stryzów) שליד רישא, כנאמר בשער חיבורו זה. אחרי-כן אנו מוצאים אותו ביארוסלאב, ומשם עלה על כס-הרבנות בגרוסווארדיין שבהונגריה. אך אנוס היה לעזוב קהילה זו זמן קצר אחר בואו בגלל 'שני אנשי בליעל', שחרה אפם בו משום 'שמיחה בידם על מעשיהם, מעשה עושק וגזל' (על-פי דבריו בהקדמתו לספר 'הדרת אליהו'). בשנת תקמ"ה, שנת ראשית הדפסתו של 'הדרת אליהו', ישב 'בק"ק באטירקעס במדינת הגר סמוך לק"ק אובן ישן' (מתוך השער של 'הדרת אליהו'), נפטר בשנת תקמ"ו. בנו, שמואל זנוויל אריה ליב צהלון, הוא מחברו של החיבור הסאטירי 'שלמה מול אדר'. באחד מחיבוריו הוא מעיד על מגעיו עם חכמי הגויים²².

חיבוריו: 'מענה אליהו', חידושי גפ"ת, זאלקווא, תקי"ח; ס' 'מלאכת מחשבת' ובו שני חלקים: החלק הראשון, 'עיר חשבון' — על כל חכמת המספר והתשבורת וקצת חכמת האלג'ברי, החלק השני מכונה 'ברורי מדות'

ישראל בפולין, ערך ישראל היילפרין, ירושלים, המחלקה לענייני הנוער של ההסתדרות הציונית, כרך ב, (תשי"ד), עמ' 168; מאיר שטיין: אבן המאיר, Vacz, 1909, שו"ת רבני הגר, סימן קלג; יקותיאל יודא גרינוואלד: פארי חכמי מדינתינו, Maramarassziget, 1910, בערכו; הנ"ל: היהודים באונגאריא, וואץ, תרע"ג, אות יח; פנחס זעליג הכהן שווארטץ: שם הגדולים מארץ הגר, פאקש, תרע"ד, מערכת גדולים, אות א, סימן קמה.

22. 'שנשאלתי מן אחד מחכמי האומות... זה תוכן תשובתי אשר השבתי לחכם הנ"ל...'. ('הדרת אליהו', קכח—קכט, ב).

— על חכמת המדידה... חכמת ההנדי', זאלקווא, תקי"ח, וכן ברלין, תקכ"ה, ועוד; 'נבחר מחרוץ' — 'ספר העקרים אשר שמו נודע בשערים... לזאת קם אחד מחכמי הזמן וברצותו מרחיב הלשונות הקצרים... ולפעמים קיצר אריכות הדברים והתקין על הספר אשר ל"ו סדרים כתלמיד שואל והרב משיב לו... וקרא את שם זה נבחר מחרוץ...', זאלקווא, תקל"ב; 'הדרת אליהו, חלק ראשון, הוא ראשון לחדושים אשר חידש המחבר, עשרה דרושי מוסר, פראג תקמ"ה (ראשית ההדפסה). וכן הוציא לאור 'שאלות ותשובות גאוני בתראי', זאלקווא, תקנ"ה.

חיבורים אלה הם ללא ספק עדות ל'רוח התקופה', ימי התפשטותה של החסידות וראשית ההשכלה בגאליציה.

אליעזר בן זאב מק"ק אוסטרוֹבֶצֶה, 'מגיד מישרים בק"ק ראדזין במדינת פולין קטן הסמוך לגליל לובלין'. חיבוריו נדפסו, וכנראה גם נתחברו, בשלהי התקופה הנדונה כאן, היינו בעיצומם של הפולמוסים נגד החסידים, והם: ספר 'כלילת יופי' על 'אגדת רבה בר בר חנה ובאגדת דסבי בי אתונא', נאווי דוואהר, תקמ"ג. ההסכמות לספר זה משנות תקמ"א ותקמ"ג, ובכללן הסכמתו של ר' משה מאוסטרא משנת תקמ"א, והסכמתו של ר' יצחק הלוי סג"ל, אב"ד דק"ק קראקא, ראש החותמים על חרם קהל קראקא נגד החסידים, משנת תקמ"ו²³. חיבורו השני, 'אמרי שפר', דרושים על ד מזמורי תהלים ועל פסוקים מלוקטים, פאריצק תקמ"ו. בין המסכימים על ספר זה בנו של ר' יצחק הלוי הנזכר, ר' מרדכי אב"ד דק"ק טיקטין, הידוע גם במלחמתו בחסידים²⁴. חיבורו השלישי, ספר 'דמשק אליעזר', דרושים, פאריצק, תק"ן. לענייננו עיקר חשיבותם של ספרי ר' אליעזר בן זאב מאוסטרוֹבֶצֶה בהיותם הוכחה ספרותית חותכת לחדירת רעיונות החסידות גם לחוגים שמחוצה לה, שכן לא מצינו בכתביו ולא במקורות אחרים כל עדות על זיקה אישית של מחברם למורי החסידות, ומקצת דבריו סותרים בבירור את מסכת-הרעיונות החסידית. ברם כמה מתורות החסידות כבשו כנראה את לבו, והוא הביאן בשני חיבוריו הראשונים, ובמיוחד בספר 'אמרי שפר', כמאמרים משלו, ללא ציון שם אומרן. יתר על כן, תורות אלו מובאות בכתביו באופן פשטני ומעובה, ללא הסייגים שבעליהן המקוריים סייגון. ובכל זאת, ר' יצחק הלוי

23 ראה וילנסקי, כרך א, עמ' 137—141; וראה עוד שם לפי המפתח.

24 שם, לפי המפתח.

ובנו ר' מרדכי, שכאמור ידועים במלחמתם בחסידות, הסכימו על חיבורו של ר' אליעזר מאוסטרובצה בסמוך לפעולתם נגד החסידים. והרי כמה דוגמאות מדבריו: 'שהת"ח מותר לגשם עצמו ולאכול כל מה שצריך, כדי שיוכל לעסוק בתורה. ע"כ מכוין ג"כ התורה כאן באומרו [דברים כ, יט] "לא תשחית את עצה", היינו שלא להשחית את הצדיק, לצוות עליו לסגף עצמו בסיגופים גדולים, כי ממנו תאכל, ר"ל שמן הצדיק בהיותו עוסק בתורה לשמה, אז כל העולמו' והמלאכי' מקבלים שפע ממנו, משא"כ אם יסגף עצמו לא יוכל ללמוד בהתחזקות כ"כ' ('כלילת יופי', כז, ע"ב); 'הת"ח יכול לעשות כוונות למלאכת שמים בכל דבר' (שם, כח, ע"ב). ביטויים מובהקים יותר בספרו 'אמרי שפר', כגון: 'כי ידוע במדריגת הצדיקים, שמורידים עצמם בכיוון בשביל עליה והוא ירידה צורך עליה' (ז, ע"ב); 'כי הזכרנו כמה פעמים, שיש ב' מדריגות בקניות הקדושה: א' שמסגף עצמו בסיגופים כל ימיו לכבוד הש"י, והב' שקונה לעצמו קדושה באכילה ושתיה שמכוין לכבוד הש"י' (לו, ע"ב). אמנם, מחברנו טוען שם, כי המדריגה הראשונה עדיפה, משום שמי 'שעושה לעצמו תענוגים לש"ש צריך מאוד זריזות לחגור עצמו מלחמה נגד יצרו הרע, כי שעת האכילה היא שעת מלחמה'. אך מקומות אחרים בדבריו סותרים את טענתו כאן: 'שבמעלת הצדיקים ההולכים לפני אלהים, שמכניסים הכל לקדושה, ואף שלפעמים מתגשמים עצמם, מ"מ אף בזה עובדים את הש"י כמד"א [משלי ג, ו]: "בכל דרכיך דעהו". וז"ש [ישעיה נד, ג]: "כי ימין ושמאל תפרוצי", שהם מחזקים עצמם אף בסטרא דשמאלא, ואעפ"כ [שם, שם] "וזרעך גויים יירש", שבדבר זה עצמו שוברים את הקליפות ויורשים אותם בהיות מכוונים בה לש"ש' (שם, לז, ע"ב). רישומי תורות חסידיות ניכרים גם בדבריו שם על דביקות וכן קטנות וגדלות.

אליעזר בן מנשה. חיבורו: 'ספר עיר דמשק אליעזר', אשר בנה העיר וחוצותיה והציג שעריה עם רחובותיה... מהור"ר אליעזר, שהי' אב"ד בק"ק ראזוודוב (Rozwadow) וכעת יושב בשבת תחכמונים ומגיד מישרים בבי מותבא רבא דק"ק טרני גראד (Tarnograd)... נחלק לפר-שיות שהיא מעניינא דיומא וגם להפטיר בנביא פורש אור לפני הדורשים ומגידים בבתי מדרשים בכל שבת מעניינא הפטורות ודברי מוסר... ואל-קווא, תקכ"ד. ההסכמות הן משנת תקכ"ד וכן משנת תקכ"ו, וייתכן כי ראשית הדפסתו היתה בשנת תקכ"ד.

חיבור זה, חידושי תורה ודרושים, מתחלק לשני חלקים: חלק ראשון — חידושי תורה כסדר הפרשיות, והוא מכונה בשם 'פני דמשק', וכן חידושי הפטרות בשם 'חוצות דמשק'. חלק שני, דרושים בתוכחות-מוסר, בשם 'שערי דמשק', ובו ארבעה דרושים. בסופו של חלק זה: 'פרקי דר' אליעזר', דרושים לימים נוראים ושלוש רגלים.

קורותיו של ר' אליעזר בן מנשה אינן ידועות לי, אך בהקדמתו ובגוף חיבורו כמה ידיעות חשובות. הוא נולד בשנת תס"ח (חלק א, דף כח, עמודה א) בטארנוגרוד שבגאליציה. בגיל רך נתייתם מאביו ונדד ממקום למקום; כמה שנים למד תורה בברלין. משם חזר לעירו והיה שם 'מנטורי קרתא' יושב בבה"מ הגדול'. אלא ש'קנאים פגעו בי' (על שום מה?), והיה אנוס לעקור מעיר-הולדתו עד שעלה על כס הרבנות בק"ק רוזוואדוב שבגאליציה. אך לא האריך ימים בכהונתו שם, מחמת טרדות הציבור שלא היו לרוחו 'ויראתי שתיקון זה יהיה קלקולי לנפשי' (מתוך ההקדמה). רבו, או אחד מרבותיו, היה ר' משה בארנוויר (חלק ב לד, עמודה ב). בשנת תקי"ג אנו מוצאים אותו בק"ק רוזוואדוב כמגיד שיעור 'לבני החבורה לומדי משניות' (חלק א, לו, עמודה א). כמה וכמה דרושים וחיידושי-תורה, שכוונסו בחיבור זה, נאמרו בשנים תפ"ז, תפ"ח, תק"י, תקי"ג, ותקי"ד. במאמרים רבים נזכרים כמה חכמים מבני-דורו של המחבר ומבני-סביבתו, ובכללם ר' אפרים מגיד מישרים בפרודי, אך לא מצאנו בהם זכר למורי החסידים הראשונים ואף לא זיקה רעיונית לתורותיהם. המחבר מצטייר לעינינו כחסיד מקובל הנוטה לדרכי-הנהגה סגפניים, כמוכח ממאמריו בענייני התשובה והתענית. הוא משבח את הקהילות שקבעו בתי-מדרש ללימוד תורה ומספקות מזון לחבורות לומדים שתורתם אומנותם, משלושה טעמים: (א) לומדים אלה 'המתפרנסים מקופת הקהל הם מחויבי' ללמוד עם כל מי שירצה'; (ב) חבורות אלו הן מקור עידוד ליחידים המתעוררים להתנהג בפרישות; הוא מסתמך על ספר 'חובת הלבבות', שער הפרישות, שאמנם אין הפרישות יפה לכלל הציבור, אך לנבחרים שבו 'צורך הפרישות כצורך שאר חכמ' ומלאכות'; (ג) תיקון חצות הוא 'חיוב גדול... באשר הוא עת רצון, כדאי' בזהר ושאר ספרים, וראוי בעת ההיא לבכות ולקונן על גלות השכינ'... אך אין רוב הציבור יכולי' לעמוד בו'. תקנתם היא בסיפוק צורכיהם של בני העלייה המעטים, המקיימים חיוב זה. הוא מציע ללמוד קל-וחומר מאומות העולם, ה'מספקים לכהניהם כל צרכם ולכן הם יכולים להכיל כל התלאות... ולכן ראוי בכל עיר לברר אנשים צדיקים וכשרים להספיק להם כל צרכיהם... ואז מי

שא"א לו להתנהג בסדר תקון חצות ושאר מנהגים טובים יצא י"ח ע"י אנשים כאלה' ²⁵ (חלק ב, דף ג [צ"ל : ב], עמודות א—ב). על אחת מחבורות אלו, שמחברנו היה כנראה חבר בה, 'ח"ק של המתענים עשירי', אנו יודעים מתוך 'דרוש שדרשתי על נתינת ספר תורה מחברת עשירי ביום הושענא רבא'. ספר-תורה זה כתיבתו נתאפשרה מדמי פדיון תענית של חברי החברה שלא יכלו לקיים תענית עשירי (חלק ב, ב, עמודה ג—ג, עמודה ב). אולם אין בחיבורו של ר' אליעזר בן מנשה סימנים לראדיקאליזם דתי, דבר זה מוכח בין השאר בסוגיית בעלי-תשובה וצדיק גמור, שהאחרון עדיף בעיניו (חלק א, לו, עמודה ג).

אליעזר בן ראובן כהנא. חיבורו: 'ספר שיח ספונים אשר חיבר... התורני הרבני... מהור"ר אליעזר במהו' ראובן כהנא מק"ק סמייטיטש (Siemiatycze) ולע"ע איתן מושבו בק"ק קראלין [צ"ל : קארלין] הסמוך לק"ק פינסק אשר פעל ועשה חיבור... על חמש מגילות... זאלקווא, תקי"א. ההסכמות: תק"י, תקי"א; בין המסכימים ר' חיים הכהן ראפפורט, רבה של לבוב. כעבור תשעים שנה, לערך, להדפסתו הראשונה הועתק ליידיש בידי ר' אריה ליב בראנדס ונדפס ביאס, תר"ג (רק על שיר השירים). בעברית יצא לאור שנית בלמברג, תרי"א, ועוד חזר ונדפס בשלימותו או בחלקו, בעברית בלבד, או ביידיש בלבד, או בשתי השפות גם יחד, כמה וכמה פעמים. דפוס-צילום על-פי דפוס ווארשא תרל"ח (בעברית וביידיש), יצא לאור בירושלים תשל"ד, בצירוף ההקדמה מאת עקיבא יוסף אייזענבאך. ר' אליעזר בן ראובן כהנא הוא גם מחברו של ספר 'טעמי תורה', זאלקווא, תק"ב ועוד. חיבור זה מקורו, כפי שהגדיר מחברו אל-נכון בהקדמתו: במאמרי חז"ל 'ובמדרשות וספרי תוכחות... על חמש מגילות אלו האומרים, ובפרט מה שעליהם מרומז בזהר ובתיקונים. ולקטתי שבולת אחר הקציר ואספתי עד שנעשו לעמרים'. ועוד נאמר בהקדמה זו: 'סדרתי את חמש המגילות בסדר הזה, דהיינו בשיר השירים מרומז כיצד שופט היצ"ט את הצדיק ע"י נשמה קדישא שהיא מלמדתו ומחנכתו את האדם לילך בדרכי החיים וקראתי אותה

²⁵ מקורם של דברים אלו הוא חיבורו של ר' יהודה לייב פוחוביצר: דברי חכמים, דעת חכמה, שער העבודה, פרק ב, שהוא גם מקורם של קטעים מקבילים בספר 'חמדת ימים' (ראה ישעיה תשבי: לחקר המקורות של ספר 'חמדת ימים', בתוך: נתיבי אמונה ומינות, עמ' 125—126).

בשם שירת דודים, כי שם מרומז מה שהנשמה דאצילות מלמדת את הנשמה דבי"ע... ובקהלת מרומז כיצד היצ"ט והיצה"ר שופט את הבינונים וקראתי אותה בשם דברי רעים, שהיצר טוב והיצה"ר הם רעים האהובים, כי גם כוונת היצה"ר היא לטובת האדם... ובמגילת אסתר מרומז כיצד היצה"ר שופט את הרשעים... מרומז ג"כ נצחון היצ"ט בבעלי תשובות קראתי אותה בשם נצחון גבורים... ובמגילת רות מרומז על פטירת הבינונים והולכת נשמתם לעולמ' וקבלת שכרם, אבל לצדיקים עין לא ראתה... וקראתי אותה בשם הליכות עולם, שבו מרומז הליכת הנשמה לבית עולמה... ובמגילת איכה מרומז פורעניות הרשעים ובכייתן, שבוכין ומורידין דמעוניהם בגיהנם... וקראתי אותה בשם עמק הב-כא...).

אולם על אף אופיו הלקטני של 'שיח ספונים' מצטייר לנגד עינינו מחברו כמקובל מתון, שמגמת הראדיקאליזם הדתי היא ממנו והלאה.

אלכסנדר זיסקינד בן משה מהורודנא. חיבוריו: 'ספר יסוד ושורש העבודה של התפלה והתורה והמצוות...', 'נאווי דוואהר תקמ"ב. חיבורו השני החשוב לענייננו הוא: 'צוואה סדורה וערוכה אשר הניח אחריו ברכה... המפורסם החסיד המקובל המנוח מהור"ר אלכסנדר זיסקינד...'. הוראדנא, תקנ"ד. חיבורו השלישי, 'קרני אור', פירוש לספר הזוהר על-פי דרך האר"י ז"ל ותלמידיו, יצא לאור בוילנא תרע"ג. שני חיבוריו הראשונים נתפשטו וזכו לכמה מהדורות, האחרונה שבהן יצאה לאור בירושלים תשכ"ח, והיא כוללת, מלבד חיבורו העיקרי 'יסוד ושורש העבודה', 'צוואת המחבר' ועוד, בצירוף מבוא מפורט מאת הרב שאר ישוב כהן. ההסכמות לחיבור הראשון הן משנת תקמ"ב, ובכללן הסכמתו של ר' לוי יצחק מבארדיטשוב, ובצדה אנו מוצאים הסכמות מאת שני מתנגדים מובהקים הידועים במלחמתם נגד החסידות, והם ר' אליעזר בן צבי הירש, רבה של הורודנא, שהיה ראש החותמים על 'כרוז חרם קהל גרודנא שהוכרז ביריד זעלווע, ראש חודש אלול תקמ"א' נגד החסידים²⁶, וכן ר' מרדכי בן ר' יצחק סג"ל, אב"ד דק"ק טיקטין²⁷. ר' אלכסנדר זיסקינד נפטר בשנת תקנ"ד. פרטי חייו אינם ידועים כל-צורכם. המעט ששרד בקיפולי ספרים נאסף והובא במבואו של הרב שאר-ישוב כהן,

26 ראה וילנסקי, כרך א, עמ' 112—113.

27 שם, לפי המפתח.

ולא אחזור על דבריו כאן. אולם ראוי לציין מה שלא צוין שם, כי צוואתו של ר' אלכסנדר זיסקינד היא תעודה אישית מעניינת, משום שבה מגולל מחברה קצת מדרכי חייו והנהגתו במילי דשמיא ובמילי דעלמא, ומתוכה מצטיירת דמותו כחסיד ומקובל הטורח להגשים בחייו אידיאלים של מוסר ויראת-שמים, כפי שנתגבשו בספרות הקבלה, בתוספת נפכים חדשים, אך מתוך זהירות שלא לגלוש לראדיקאליזם דתי ומתוך חתירה מתמדת להתרחק מכל דבר העשוי לערער את דפוסי-חייו. מבין מחברי ספרי דרוש ומוסר מתייחדת דמותו של ר' אלכסנדר זיסקינד ייחוד סוציולוגי, שכן הוא לא ישב על כס הרבנות ולא היה מוכיח בשער, אלא בעל-בית אמיד שעיסוקו, כנראה, במסחר. היה לו 'חדר מיוחד' לעבודתו הקדושה, וכן 'בית דירה לו ולכל ב"ב' (צוואה, סי' כז); היה מצויד בכל צורכי הלבשה (שם, סי' לב), לרשותו עמד נער משרת 'שהיה מזומן אצלי בתמידות לאיזה שליחות וכיוצא' (שם, סי' לב), וכדבריו שם 'ואני אינני חסר מכל' (שם, שם). על בניו הוא מצווה שלא יקבלו על עצמם עול מנהיגות, 'לא ראשים ולא מנהיגים ולא שום התמנות בעולם אפילו התמנות שקורין עדה [צ"ל: עצה?] מאן, והתועלת בזה שלא תהיו שמאים לעולם... גם בחברא קדישא שאתם נמנין עמהם, לא תקבלו עליכם שום התמנות גבאים או נאמנים' (שם, סי' כד). כן גוזר הוא על בניו, 'שלא תהיו ערבים בעד איש אחר כלל וכלל אף בע"פ, וכ"ש ליתן חתימת ידכם, כי מכ"ז בא אדם לכמה מכשולים וגם לבטול תורה וכוונת התפלה מחמת תביעות ונגישות...'. (שם, סי' כה). כיוצא בזה עדותו על דרכו 'למעט בעסקים, אף בדבר מצוה והפסד ממון... וכוונתי יעיד עלי הש"י, שלא יבלבל אותי דבר זה מכוונת התפלה, ומבטול תורה הקדושה, כי יראתי פן יפול במחשבתי ח"ו באמצע התפלה דבר מעסק זה...'. (שם, סי' כד). ועוד הוא מעיד על עצמו, 'שמיום עמדי על דעתי הייתי מתאונן ומתאבל בתמידות על חילול שמו הגדול ית"ש ויתעלה בין העמים, ועל שפלות עם קדוש הישראלי עתה בגלות המר' (שם, סי' לו) ועוד הרבה כיוצא בהם.

יוסף קלוזנר הדביק לר' אלכסנדר זיסקינד תווית 'החסיד בין המתנגדים'²⁸, אך הוא לא התכוון לומר שהיה חסיד מחסידי הבעש"ט, ואילו חסידים מקובלים לא היתה תופעה נדירה באותם הימים ובאותם המקומות. אחד מהם, ר' משה איוויער, למשל, שנזכר בספר 'יסוד ושורש העבודה', היה מתלמידי הגר"א;

28 יוסף קלוזנר: ר' אלכסנדר זיסקינד — החסיד בין המתנגדים (בתוך: ספר אסף, ירושלים, תשי"ג), עמ' 427—432.

הוא נדד ממקום למקום וערך 'גלות' על-פי הציווי של הגאון מווילנא, ועל חסידותו נתרקמו אגדות מופלאות²⁹. לאמיתו של דבר, ר' אלכסנדר זיסקינד, כפי שהוא מצטייר לעינינו מתוך צוואתו ומתוך חיבורו 'יסוד ושורש העבודה', היה ניגוד גמור לדמותו של חסיד על-פי האידיאלים של מורי החסידות הראשונים. אך ראה זה פלא: בחיבורו 'יסוד ושורש העבודה' אנו מוצאים רישומים ברורים ל'צוואת הריב"ש', אחד החיבורים החסידיים השנואים ביותר על המתנגדים (ראה להלן, פרק תשיעי).

בנימין זאב וואלף בן יעקב בנציון סג"ל משעברשין (Szczepreszyn). חיבוריו: 'חוקת הפסח', על ההגדה שאומרים בשבת הגדול, שהוא חלק של חיבור כולל בשם 'עת רצון', פראנקפורט דאדר, תקל"ה; 'ספר עת רצון', עניני מוסר לשבת עד פלג המנחה הראשונה, זאלקווא, תקל"ז, שהוא חלק ראשון מתוך חיבור בשלושה חלקים. חלקו השני של חיבור זה הוא פירוש על פרקי אבות בשם 'מעשה אבות', וחלקו השלישי — 'החיבור על ברכי נפשי וט"ו שיר המעלות ועל חנוכה ופורים ועל פסוקים לקוטים הוא חלק שלישי וקראתי אותו בשם זהב טהור...'. שני חלקים אלה לא ראו אור הדפוס.

פרטי חייו של ר' בנימין זאב וואלף אינם ידועים לי. בהקדמה ל'חוקת הפסח'. מודיע מחברו: 'שאני המחבר דעתי אי"ה אחר חג הפסח לגמור את כל חבורי בבית הדפוס ואח"כ בלי נדר דעתי אי"ה לנסוע לארץ הקדושה עם אשתי הצנועה מרת רבקה תחי' והיקרה ויוצאי חלצינו. והנה אנחנו על אם הדרך בק"ק וויין ברג הסמוך ונראה לעיר דנציק (Danzig)'. פרטים מקורות חייו אנו מוצאים בדבריו בהקדמה השלישית לספר 'עת רצון', שבה הוא מתוודה ומספר, כי עסק בצרכי ציבור שלא לשם שמים 'ורדפתי אחר כבוד תמיד להתנשאות בהתמנות הקהל וחברות, וכמו כן בענין אורגדת [חכירות], ולא הייתי זהיר ברשות בעו"ה, ולא שמרתי את לשוני מרע, כמו מלשינות ומסירות'. והנה זה שמונה שנים ששב מדרכו הרעה וקיבל על עצמו לתקן את מעשיו 'לזכות את הרבים להגיד להם בשבתות וי"ט שיעור תמיד מענינא דיומא... עשיתי כן כמה שנים ואספתי כמה אנשים בעירי בשבתות וי"ט

²⁹ 'יסוד ושורש העבודה', עמ' כא. על ר' משה מאיוויה ראה יהודה לייב הכהן מימון: שרי המאה, חלק ב, ירושלים, תשט"ז, עמ' 48—54; הנ"ל: תולדות הגר"א, ירושלים, תשט"ו, עמ' סד—סה.

ודרשתי להם בדברי מוסר... וגם אח"כ כאשר עלה על מחשבתי לנסוע עם זוגתי... עם י"ח בלי נדר לארץ הקדושה'. לפי דבריו שם, 'זה כמה שנים' שיצא עם בני ביתו למסע על פני קהילות ישראל ודרש בהן מעל בימות הדרשן. ב'התנצלות המחבר' שם הוא מתוודה ומבקש מחילה מה' על שדרש ברבים 'בשביל כבוד ובשביל ממון, ועבירה גוררת עבירה, כי לפעמים בשעת הדרשה התלבשתי א"ע בטלית שאינו שלי בתוך קהל ועדה ולא אמרתי דבר בשם אומרו'. כמו-כן הוא מתוודה על שהפך את מצוות העלייה לארץ הקודש 'קרדום להתוך בו, כי תבענו בפה לעזור לנו לנסיעה זאת ועשינו פירסום לפני כל'. בחיבוריו נזכרים כמה מבני-הדור, ובכללם ר' יצחק מדרוהוביץ³⁰, אך לא מצינו בהם אישים ממורי החסידות. חיבוריו, שרוחם היא רוח הקבלה הלוריאנית העממית, אינם מצטיינים במקוריות, אך יש בהם תרומת-מה להכרת האקלים הרוחני במזרח-אירופה בימי צמיחתה של החסידות וראשית התפשטותה.

בצלאל הלוי מוזאל קווא, חותנו של ר' צבי הירש מוואידיסלאב שהיה מגדולי המגידים בסוף המאה הי"ח³¹. פירושו של ר' בצלאל הלוי על פרקי אבות, 'בשם בצלאל', יצא לאור ללא הסכמות בפראנקפורט דאדר תקל"א(?). חיבור זה בולטות בו תוכחות סוציאליות חריפות על דרך מינוי רבנים, על מעמדם העלוב של תלמידי-חכמים, ש'מכתתים רגליהם מעיר לעיר וממדינה למדינה למצוא טרף לנפשו ולנפש ביתו, והעשירים יושבים שלווים ושקטים בבתיהם... אף שאינם מהוגנים' (יא ע"א); על מנהיגי וראשי הקהילות (טז ע"א), על מסים 'וארנוניות שמטילים על עניי ודלי העם' (כז ע"ב), ועוד. אולם בענייני אמונות ודעות עמדו מתונה ורחוקה ממגמות הראדיקאליזם הדתי. כמו-כן ראוי לציין ביקורתו על המוכיחים שדרכם לשעשע את שומעיהם בדברי מליצה ומשל (י ע"א).

ר' בצלאל הלוי הביא לבית-הדפוס ספר 'אור יקרות', חידושי תורה מאת ר' יוסף בנימין זאב וואלף זצ"ל, שהיה אב"ד דק"ק שינאווי, בן המאור הגדול מוהר"ר אריה ליב, שהיה אב"ד דק"ק סקאהל, בעל "לוית חן", חתן

30 ראה עליו: א. י. השיל: ר' יצחק מדרוביץ (בתוך: ספר הדואר, למלאת לו שלשים וחמש שנה, ניו-יורק, תשי"ז), עמ' 86—94.

31 ראה עליו ש. י. הלוי גליקסברג: הדרשה בישראל, תל-אביב, ת"ש, עמ' רצט—שב. המגיד מוואידיסלאב היה אביו של ר' שמחה בונם מפשיסחה (ראה ספר 'שמחת ישראל', ירושלים, תשי"ח, עמ' ז. מהד' א, פיעטרקוב, תר"ע).

הנגיד המפורסם מהור"ר חנוך העניך נר"ו מק"ק זאלקוואי, זאלקווא, תצ"ב (ועוד).

ברוך בן אברהם מקוסוב שבגאליציה, חי בימי צמיחתה של החסידות וראשית התפשטותה. לפי סברתו של י. תשבי, נפטר ר' ברוך זמן קצר לפני שנת תקנ"ה³². בספר 'שם הגדולים החדש'³³ וכן ב'סדר הדורות מתלמידי הבעש"ט'³⁴ נאמר עליו שהיה תלמידו של ר' מנחם מנדל מוויטבסק, אך אין כל יסוד לכך. לפי עדותו של ר' אהרן שמואל הכהן, בעל 'וצוה הכהן' כיהן ר' ברוך כמגיד-מישרים בקהילת בארדיטשוב: 'וכמו שאמר הרב הדרשן מוה' ברוך קאסוור ז"ל, מ"מ דק' בארדיטשוב' ('וצוה הכהן', שדה לבן, תקפ"ג, מז, עמודה ג). על מעמדו החשוב כחכם וכאחד מגדולי הדרשנים בסביבת הבעש"ט בימי חייו של זה ולאחריהם מצויות עדויות בספרי דרוש ומוסר, וכן בהסכמות לכתביו. על כוחו הריטורי והשפעתו על שומעיו אנו מוצאים עדות מעניינת וחותכת, עדות עצמו, שהיא כמסיח לתומו³⁵.

כתבי ר' ברוך מקוסוב נתגלגלו שנים רבות ועברו מיד ליד. חלק מהם, כפי שהם מצויים בידנו, היו מוכנים לדפוס בידי המחבר, שהקדים להם הקדמה והצטייד בהסכמות בשנים תקכ"א, תקכ"ה. אחרי מותו עברו הכתבים לידי בנו, ר' יוסף, שמחשבתו להוציאם לאור לא יצאה אל הפועל. אחרי מותו של ר' יוסף עברו לידי בנו, ר' יצחק זימל, ולידי בן-בתו של ר' ברוך מקוסוב, ר' יצחק מיכל, שביקשו להוציאם לאור, ואף קיבלו עליהם הסכמות בשנים תקנ"ה ותקנ"ז, אך גם הם לא זכו לממש את תוכניתם. כעבור חמישים שנה ויותר, בשנת תרי"ד, ראו הכתבים אור בטשערנאוויץ על-ידי 'יורשי המנוח מהור"ר משלם הילער ז"ל חתניו הר' ר' אליהו איגעל ור' יוסף האאס'. הם יצאו לאור בשני כרכים, 'יסוד האמונה' ו'עמוד העבודה', המוגדר בשערם שלא כדין: 'והוא החלק השני מהספר יסוד האמונה', שכן מתוך הקדמת המחבר, וכן מתוך כמה ציונים בספר 'יסוד האמונה' ברור, שהכתבים שכוונסו בס' 'עמוד העבודה' קדמו לחיבורים שנדפסו ב'יסוד האמונה', כגון: ב'לקוטי ש"ס' מס' ברכות, ד"ה: 'ומ"ש יעסוק בתורה': 'כמו שמבואר בדרוש המחשבה שלי' (יסוד האמונה, עד, עמודה ג), דרוש שכוונס ב'עמוד העבודה'. או על

32 י. תשבי (הערה 5), עמ' 24—25, הערה 104.

33 שם הגדולים החדש, מערכת גדולים, אות ב, סי' סב.

34 סדר הדורות מתלמידי הבעש"ט, עמ' 50—51.

35 ראה להלן, פרק שלישי, עמ' 124.

פרקי אבות, פרק ג, ד"ה: 'ונלע"ד לפרש המשנה' (יסוד האמונה צט, עמודה ג): 'ועיין בדרוש שלי על הלואי אותי עזבו ותורתי שמרו', דרוש זה מקומו בס' 'עמוד העבודה' (רכא ואילך), ועוד. שיני הזמן נתנו את אותותיהם בכתבי ר' ברוך מקוסוב; במקומות רבים מצינו בהם הערות המו"ל: '(חסר)'; בצד דרושים שיש בהם ברכת סיום, מצינו דרושים שאין בהם סימנים כאלה; בסיום 'דרוש שני למסירת הנפש' אנו מוצאים הערת המו"ל: '(ע"כ מצאתי בכתבי קדשו של המחבר זלה"ה, וכמדומה לי שהוא באמצע הענין) (חסר)' (עמוד העבודה, קנח, עמודה ד); בראש 'דרוש המחשבה' (עמוד העבודה רו, עמודה ג) אנו מוצאים: 'בעזה"י ארשום כמה דברים הנוגעים לדרוש המחשב' שני... — היכן הדרוש הראשון? בדרוש זה, דרוש המחשבה השני (עמוד העבודה ריב, עמודה ג), אנו מוצאים ברכת סיום: 'והבורא יראנו נפלאות מתורתו וישלח לנו גואל צדק במהרה אמן נצח סלה ועד בילא"ו' אך הדרוש אינו מסתיים כאן, הוא נמשך בדיבור המתחיל: 'ארז"ל כל תפלה שאין בה מתפלת פושעי ישראל אינה תפלה'. ולא זו בלבד אלא באותו דרוש עצמו (שם דף ריז, עמודה ג) נאמר: 'ועד"ז בארנו במ"א כל תפלה שאין בה מתפלת פושעי ישראל אינה תפלה'. משמע שדרוש זה, אחד החשובים שבספר, הוא לקט של מאמרים שונים שהמכנה המשותף שלהם רופף מאוד, והם נלקטו וקובצו בדרוש המחשבה בידי המביא לבית-הדפוס.

כתבי ר' ברוך מקוסוב מתייחדים ברוח הרעננה הנושבת מהם, בנסיונו של מחברם לבחון אמיתות מקובלות, בחקרנותו וחטטנותו בבעיות הדת והחיים, בחכמת החיים ובשימוש נבון באמצעי המחשה מהווי הקרוב, בעיסוקו בחכמת הלשון והדקדוק, ובהיזקקותו למקורות שונים ומגוונים. אופייני לר' ברוך מקוסוב שלא היסס להביא מתוך כתבי-יד דברים מאת ר' זלמן הענא, רבו של סופר השכלה בגרמניה נפתלי הירץ וויזל, שנרדף מצד החרדים (יסוד האמונה, עג, עמודה ג—עד, עמודה ב). ולא בכדי גרמו כתביו לראשית התמשכלותו של גיבור 'לאן' למ. ז. פייארברג: 'עברו עוד שתי שנים. שש עשרה שנה מלאו לו אז, והוא עודנו יושב בבית המדרש יומם ולילה יחד עם אביו הזקן ואלתר הבטלן. אך מה רבות הנה המחשבות שהתעוררו בו במשך השנים האלו, ומה רבים המה השינויים שחלו ברוחו! זוכר הוא איך השתלשלו המחשבות האלה: הוא החל לעיין בספר "יסוד האמונה" להר' ברוך קאסובר, והספר הזה, המסביר יסודי "הקבלה" באופן נוח וקל ומתבל את דבריו בדברי "המורה" והרלב"ג, לקח את לבבו עד מאוד... מעט מעט החל לצרף אל ספרי הקבלה גם את ספר "המורה" "הכוזרי" וה"מלח-

מות" . . . הוא ראה אז, כי לא רק "הטומאה" נלחמת ב"הקדושה", כי גם הקדושה בעצמה היא רבת הגוונים וכוחות וכל כוח נלחם בחברו³⁶. אף-על-פי שעמד במגע קרוב עם כמה ממורי החסידות, ובכתביו מצינו רעיונות קרובים לרעיונותיהם, אין לשייכם לספרותה של החסידות, שכן אין בהם זיקה כלשהי לחידושיה הרעיוניים המובהקים, כגון תורת ירידת הצדיק והעלאת מחשבות זרות. בכתביו בולט מאוד האקלקטיציזם הרעיוני, המאפיין את הגותם של בני דורו מחוץ לחסידות. ברם חשיבותם של כתביו לחקר צמיחתה של תורת החסידות, בייחוד תורתו של ר' דוב בער המגיד ממזריץ', גדולה מאוד³⁷. אלא שהם צריכים בירורים פילולוגיים מדוקדקים. גדליה נגאל³⁸ הצביע על מאמר אחד מתוך 'דרוש המחשבה' שבספר 'עמוד העבודה' (טשערנוביץ, תרי"ד, קפז, עמ' א—ב) הזהה עם אחד המאמרים החשובים בתורתם של מורי החסידות הראשונים, שנדפס בכמה מקומות כגון: בס' 'דרכי ישרים', 'צוואת הריב"ש', 'אור האמת' ועוד. לדעתו, מאמרו של ר' ברוך מקוסוב הוא מקורן של המקבילות בספרים הנזכרים. הוא שולל את האפשרות 'שדרשה מגידית הגיעה לידיה והוא שיבצה בדרושו שכתבו בתקופת המגיד', משום ש'ר' ברוך מקוסוב הצטיין ביושר אינטלקטואלי וציין בדייקנות ראויה לשבח את מקורותיו הספרותיים ואת המסורות שקיבל בעל פה . . .'. ועוד טוען שם ג. נגאל, כי אין להעלות על הדעת, שידיים זרות, שמשמשו בכתביו של ר' ברוך, הן שהוסיפו קטע זה לכתביו. יתר על כן 'הקטע שבכתבי ר' ברוך משתלב שילוב אורגאני לתוך דרוש המחשבה ואינו מעורר את התחושה שלפנינו "נטע זר"'. הילכך מסקנתו 'שלפנינו קטע-דרשה אותנטי של ר' ברוך מקוסוב'.

בדקתי בכתבי ר' ברוך מקוסוב ומצאתי בהם רעיונות ושברי-רעיונות, דברים וקטעי-דברים וזכרי-לשון המצויים בצורה מגובשת ושלמה בכתבי המגיד ממזריץ', אך בנוגע למאמר שג. נגאל העיר עליו אין לראות בו, לדעתי, 'מקור'. ניתוח פילולוגי חטוף מראה, כי דברי ר' ברוך מקוסוב נדפסו בערבוביה, ללא כל עריכה, ויש להניח כי המביא לבית-הדפוס מסר לדפוס את צרור הכתבים כפי שמצאו בעזבונו של ר' ברוך מקוסוב, ובכלל זה את

36 כתבי מ. ז. פייארברג . . . מסודרים בידי א. שטיינמן, תל-אביב, תש"ד, עמ' 76.

37 השווה, למשל, עמוד העבודה, רז עמודה ג, רח עמודה ב, ריג עמודה ב, עם 'מגיד דבריו ליעקב', מהדורת רבקה שץ-אופנהיימר, סימנים עט, קפח, קצב (עמ' 304).

38 קרית ספר, כרך מח (תשל"ג), עמ' 526—527.

המאמר האמור, שכנראה ר' ברוך העתיקו לעצמו לשם שימוש בו, כדרכו בנוגע למאמרים מספרי הדורות שמשכו את לבו. כך מצינו, למשל, בס' 'עמוד העבודה', 'ויכוח השואל והמשיב' (טשערנאוויץ, תרכ"ג, מו, עמודה ג): 'והנה ראיתי כי הכרח וצורך גדול להעתיק פה מ"ש בעל של"ה בדף י"ג ע"א, בד"ה: דע כי אותיות כו" ושמ מובא מאמר השל"ה באריכות; ואילו במקום אחר בספרו זה, 'קונטרסים לחכמת האמת', קי"ג, עמודות ב—ג (לפי דפוס תרכ"ג) אנו מוצאים: 'וכמו שהביא בס' הקדוש של"ה ז"ל, בדף י"ג ע"א... והנני משתוקק מאוד להעתיק כל לשונו מפני הצורך אליו גדול מאוד, אך דוחק הזמן דחקני ואם יגזור ה' בחיים אראה להעתיק לשונו הזהב'. בנוגע לטענתו של ג. נגאל, כי 'הקטע שבדברי ר' ברוך משתלב שילוב אורגאני לתוך דרוש המחשבה', עיינתי בדרוש הנזכר, שכאמור הוא לקט של מאמרים שונים שהמכנה המשותף שלהם רופף, ולא מצאתי בו שילוב זה. אמנם, ר' ברוך מקוסוב הביא דברים בשם אומרם, כפי שציין ג. נגאל, וכפי שראינו בדוגמה האחרונה, והמאמר ב'דרוש המחשבה' מובא ללא ציון בעלות, אך יש לזכור את דרכי החכמים באותם הדורות, שמגמת-פניהם לא היתה אלא לאמונות ולדעות, למוסר ולדרכי הנהגה על-פי דפוסי מחשבה אקלקטיים. מאמרים רבים שמקורם בספרי המוסר והמחשבה הקלאסיים, כגון חובת הלבבות, ראשית חכמה, של"ה ועוד היו כמטבעות עוברים לסוחר, והבאתם שלא בשם אומרם לא סתרה את יושרם האינטלקטואלי של חכמי מוסר ודרוש. בניהול שלנו גם ייתכן מאוד, כפי שצינתי לעיל, כי המאמר הנזכר הובא ב'דרוש המחשבה' בידי המביא לבית-הדפוס, שמצאו בעזבונו של ר' ברוך מקוסוב.

דוד בן יוסף כ"ץ, מחברו של ספר 'פעמוני זהב' (פיורדא, תקכ"ט), פירוש על דרך הדרוש למ"א הפרקים הראשונים של ספר תהלים, כיהן כ'דיין ומגיד מישרים בק"ק קרוטושין במדינות פולין גדול, כנאמר בשער חיבורו זה; הוא נפטר בשנת תקל"ו³⁹. חוץ מפירושו על תהלים היה בידי 'המחבר הזה חיבור גדול [מנחת כהן]... על ספר הקדוש תורת העולה שחיבר...

³⁹ אנציקלופדיה לגדולי ישראל, בעריכת מרדכי מרגליות, כרך ב, עמ' 379. קצת פרטים על קהילת קרוטושין (Krotoszyn) ראה במאמרו של ע. ב. פוזנר: בית הדפוס של מאנאש בקראטאשין, ארשת — ספר השנה לחקר הספר העברי, כרך א (תשי"ט), עמ' 260—278.

הגאון רמ"א נ"ע, והוא חיבור כולל כמעט כל התורה וכל החכמות כאשר יעידון ויגידון הרבנים המופלגים' (מתוך שער 'פעמוני זהב').

ספר זה מימי ראשית החסידות וכיבושיה הראשונים, שנתחבר בריחוק-מקום ממחוזות לידתה והתפשטותה, הוא אחד מספרי-הדרוש החשובים מאותם הימים, ומקומות רבים שבו ניכר בהם אופיים הריאקטיבי, אם כי סמוי. מגמתו העיקרית של ר' דוד בן יוסף כ"ץ מצאה את ביטוייה בכמה עניינים מרכזיים במסכת האמונות והדעות, שהיו שנויים במחלוקת חריפה, כגון גינויו את רעיון העבירה על-מנת לקיים מצוות תשובה, ואזהרתו מפני הניסיונות להשתמש ביצר-הרע כדי להשביח את עבודת ה' — מחד גיסא, וקירבתו לתורת המוסר ותורת הגאולה של הרמב"ם — מאידך גיסא. אמנם, אין דבריו עקיבים ללא שיור, אך רוחם הכללית מכוונת בבירור נגד תופעות בולטות בראדיקאליזם הדתי. חשוב לציין, כי ר' דוד בן יוסף מתנגד נמרצות למשיחיות פעילה ודחופה (ראה 'פעמוני זהב', ה עמודה א ; כב, ד—כג, א ; פא, א, ג ; ועוד). מלבד הרמב"ם הוא מרבה להביא מס' 'נוה שלום' מאת ר' אברהם בן ר' יצחק שלום, שחי בספרד כדור קודם הגירוש, והיה מצוי אצל הפילוסופיה היוונית והערבית וכן אצל המדעים בכלל, והוא הגן בהת-להבות על הרמב"ם מפני מתקיפיו⁴⁰. אף-על-פי שבעל 'פעמוני הזהב' הסתמך גם על כתבי האר"י, הזוהר וראשית חכמה, הרי צדק בהחלט ר' יחזקאל לנדא שבהסכמתו על ספר זה, שניתנה בשנת תקכ"ח, הוא אמר עליו בין השאר: 'והדברי' ראויים לאמרם מושכים לב האדם והכל דרך דרוש קרוב לפשוטו ואינו מקדים הקדמות זרות או דברי נסתרות, אשר בעו"ה פשתה המספחת הזו בדור הזה וגורם ביטול תורה, לשכוח הלימוד הנחמד התלמוד והפוסקים כמקובל בוודאי מדור דור'.

דוד בן צבי הירש מנעשוויז (Nieswież) שבליטא. בשנת תק"ב הוציא לאור בדפוס זאלקווא את חיבורו 'ראשית דעת', שכפי הנאמר בשעריו הוא פירוש על ס' 'בחינת עולם' לר' ידעיה בן אברהם בדרשי (הפניני): 'ספר בחינת עולם [עם] ראשית דעת'. אולם עיון חטוף בחיבור 'ראשית דעת' דיו להעמידנו על העובדה, כי אין הוא פירוש על 'בחינת עולם', אלא כעדות מחברו בהקדמה: 'ואודיע אשר בלבב שאל יאמר אדם שחבורי ראשית דעת

40 ראה י. י. גוטמן: הפילוסופיה של היהדות, ירושלים, מוסד ביאליק, תשי"ג, עמ' 231 ; אנציקלופדיה לגדולי ישראל, כרך א, עמודות 104—105.

הוא פי' לבחינת עולם, דע שאין זה פי' אלא חיבור כפי עניני דברי בחינת עולם ויוכל כל א' ללמוד בחבור ראשית דעת לבד אף בלא בחינת עולם'. ברור, כי הדבקות 'פירוש' זה לס' 'בחינת עולם' לא היתה אלא ניסיון להסיע את סחורתו של ר' דוד בן צבי הירש מנעשוויז על עגלתו הבטוחה והידועה של ר' ידעיה בן אברהם בדרשי (הפניני), בעל 'בחינת עולם'.

עשרים שנה ויותר לאחר הופעתו של 'ראשית דעת' הופיע בזאלקווא חיבור אחר מאת מחברנו, והוא ס' 'דברי חכמה ומוסר', זאלקווא תקכ"ג, קונטרס המחזיק 24 עמודים ועניינו דברים שמחברנו דרש ברבים 'בכמה קהלות קדושות הרמז של ארבע אותיות מ ש ל י כסדר ולמפרע'. בחיבורו 'ראשית דעת' מצינו כמה מאמרים בגנות הראדיקאליזם הדתי (ראה להלן, פרק חמישי, עמ' 222).

חיים בן מנחם נחום צאנזר, אחת הדמויות המופלאות ביותר בקרב חכמי הקלויז בברודי, שנפטר בשנת תקמ"ג. נ.מ. גלבר אמר עליו בין השאר: 'הוא הניח הרבה כתבים, שנתפרסמו שנים רבות אחרי מותו: (1) "נדר בר קדש" פירוש ל"אבות" (1862); (2) "הוד תהלה" על ענייני חנוכה, ורשה; (3) "נר תמיד", הגהותיו על שלושה טורים ושו"ת לא נדפסו⁴¹. ראוי לציין, כי השם 'נדר בר קדש' הוא שיבוש משונה מ'נאדר בקודש' שאמנם יצא לאור בלמברג תרכ"ב, והובא שנית לבית-הדפוס על-ידי נכד המחבר, נחום צבי פיש, בצירוף קונטרס בשם 'מטל השמים' ובו פרטים על המחבר ויוצאי חלציו, ניו-יורק תשכ"א⁴². ספרו 'הוד תהלה' לא היה ולא נברא ולשווא יגעתי בחיפושי אחריו. בקונטרס 'מטל השמים', שנדפס בפתח המהדורה הניו-יורקית של 'נאדר בקודש' נאמר בין השאר: 'רבינו השאיר אחריו... הרבה כתבים חידושי תורה, ובתוכם הגהות על ארבעה חלקי שו"ע וד' טורים ושו"ת וחלק גדול מהם היו נמצאים בעליית הגג של הקלויז דבראד... וחלק קטן נדפסו והם הגהות על שו"ע או"ח, שנדפסו פעם ראשונה עם השו"ע בזיטאמיר, ואח"כ נדפסו איזה פעמים, והספר על פרקי אבות שאנו נותנים לפניכם היום' (ח, עמודות ג—ד).

41 גלבר, עמ' 63, 330—334. דברי רפאל מאהלר עליו (בתוך: ספר סאנץ, תל-אביב, תש"ל, עמ' 247—248) מבוססים על דברי גלבר, ללא כל בדיקה.

42 שיבושו של גלבר מקורו כנראה הערך על ר' חיים צאנזר בתוך Encyclopedia Berlin, Judaica, 1930, כרך 5, עמודה 179.

ר' יעקב יוסף מפולנאה היה מחותנו של ר' חיים צאנזר⁴³. הבעש"ט, וכן כמה ממורי החסידות התייחסו אל ר' חיים צאנזר בהערצה רבה. בקטעים 'מפנקס הקלויז רבתי על חכמי הקלויז', שהביא גלבר⁴⁴, נאמר, כי ר' חיים 'היה בעל פלוגתא של הבעל שם טוב הקדוש'. ב. דינור, שהתריע 'על הזנחה בעיון ובבדיקה בספרות המוסר והדרוש של הדור בחקר ראשיתה של החסידות'⁴⁵, נעלם מעיניו חיבורו של ר' חיים. אמת, כרוב החיבורים מסוג זה, שנתחברו באותם הימים, לא תמצא בו תגובות ישירות לזרמים רוחניים ולאישים בני הזמן ובני הסביבה. אולם למקורותנו הדלים יש בו בספר 'נאדר בקודש' תרומה נכבדה לראיית פני הדור, ובמיוחד פני האיש שעמד במרכזה של חבורת למדנים מקובלים וחסידים באחת הקהילות המפוארות במחוזות הורתה של החסידות ופעילות אישיה הראשונים.

מוסרו של ר' חיים בפירושו למסכת אבות מתון, מרוסן וממוזג. הוא תובע עבודת ה' מתוך אהבה וקיום המצוות לשמן, אך אינו פוסל את העבודה שלא לשמה, ובלבד שאדם יתאמץ בכל כוחו להגיע למדריגה של עבודת ה' לשמה (ב ע"ב). הוא מזהיר מפיתויי היצר-הרע המפתה את האדם 'ואומר שנכלל גם מצד היצה"ט' (ה ע"א), ותובע איזון בין מעשי המצוות לבין לימוד תורה (יג ע"א). העצה היעוצה לאדם — ללכת בדרכי החכמים ולא 'להמציא דבר שלא שמע מרבתי' (יט ע"א), ועוד כיו"ב.

חיים חייקא בן אהרן, אחת הדמויות המופלאות בחכמי זאמושץ'. ימי חייו קצרים היו: ת"צ—תקכ"ה. אביו, ר' אהרן מזאמושץ', מכונה באחד מחיבוריו 'הראש והקצין הנגיד התורני' (מתוך שער 'צרור החיים' על משנה תורה להרמב"ם). ספרו הראשון יצא לאור בזאלקווא בשנת תקי"ג, והוא: 'צרור החיים... להקור בקצת דברי הנשר הגדול... בחיבורו הגדול משנה תורה...'. שהסכימו עליו גדולי רבני פולין, בצירוף הקדמה ארוכה בפרוזה חרוזה בצורת דו-שיח תקרני בין הנפש והחומר. בשנת תק"ל נדפס בברלין חיבורו השני של ר' חיים חייקא, גם הוא בשם 'צרור החיים', שהובא לדפוס בידי אחיו של המחבר, ר' יצחק, בצירוף הקדמה מפורטת על אחיו המנוח,

43 קונטרס 'מטל השמים', עמ' ח—ט; גרשם שלום: שתי אגרות מארץ-ישראל משנות תק"ך—תקכ"ד, תרביץ, כה (תשט"ז), עמ' 436, הערה 16.

44 גלבר, עמ' 334.

45 ראה לעיל, פרק א, עמ' 12.

שהיא מלאת עניין. ספר זה נדפס שנית בווארשא, תרס"ז, ושלישית בלובלין, תרס"ח (1909) ⁴⁶. חיבורו השלישי של ר' חיים חייקא, פירוש על ס' חובת הלבבות, שנדפס רק לשער היחוד, יצא לאור בפראנקפורט ע"נ אודר בשנת תקל"ד, יחד עם השלמות מאת אחיו הנזכר בשם כללי תולדות אהרן והביאור הכללי שהוא יפרד והיה לשני חלקים, חלק אחד ממנו [ר' חיים חייקא], מכונה בשם דרך הקודש, והשני לי מכונה בשם פחד יצחק. בין המסכימים לחיבור זה — שמואל שמעלקא, רבה של ניקלשבורג, שבהסכמתו נאמר בין השאר: 'מכיר הייתי לשעבר את כבוד הרב מהור"ר חיים חייקא, וכן ר' לוי יצחק מבארדיטשוב; הסכמות אלו הן משנת תקל"ב. דברי תורה בשם ר' חיים חייקא מובאים בחיבורו של בן עירו, ר' עזריאל בן ר' אהרן מזאמושץ' זרע אהרן, זאלקווא, תקי"ז (דף י, ע"א, טו, עמודה ד, ועוד).

בהקדמת ר' יצחק, אחיו של ר' חיים חייקא, לס' 'צרור החיים', ברלין תק"ל, המכונה 'הערה והתנצלות אחי המחבר', צוינו חיבוריו הרבים של ר' חייקא בחידושי גפ"ת, חידושי הלכות, דרושי אגדה, פירושי מקראות שונים, ועוד, ובכללם 'ספר אגרת פורים מדבר מענין מיתת מרע"ה בז' באדר, מרחיב הענין בתוכחת מוסר מאגדות ומדרשים, ומדבר מעניני גאולת מרדכי ואסתר, ומרחיב הדרוש ע"פ מקראות בהוראות עצומות מגאולה זו על גאולה העתידה... ושם חשף זרועו ללחום ולדבר סרה נגד כת האפיקורסים ש"ץ ימ"ש, שנתעוררו קרוב לזמננו, ועדיין קצתם מרקדים בינינו'. כן נאמר שם שבין כתבי אחיו נשארו דרושים בשם 'שערי שמים והמה נוסחאות מיוחדות למוכיחים לדרוש ברבים'. ב'הערת הרב המחבר' לספר 'צרור החיים', ברלין תק"ל, נאמר בין השאר: 'אלו הזכרונות רשמתי לי לזכרון... רשמתי אותם לי וליוצאי חלצי הסרים למשמעתי, לקרותם ולהשתדל בקיומם... ותהי התחלת כתיבתם יום ה' ח"י מנחם שנת תק"טוב'.

מגמתו הרעיונית של ר' חיים חייקא בחיבור-המוסר שלו קרובה למגמתם של חבורת המשכילים התורניים שבזאמושץ', שעליה נמנו כמה חכמים חשובים. הוא מגנה את המותרות ולשון-הרע וקורא לסור מרע, שהוא תשובה, משום שהחטא 'בא לאדם מטבעו והרכבתו' ('צרור החיים', הקדמת המחבר); יש לשמור על קיום המצוות ועל לימוד תורה ו'תמור הסיגופים למרק העונות, יעסוק בתורה' (שם, שם); הוא מתנגד בתקיפות ללימוד תורה על דרך הפיל-פול וחריפות-של-הבל (שם, שער התורה). הפרישות מתאוות העולם הזה

הוא דרך לדביקות; הדביקות היא התכלית העליונה לאדם השלם, על-פי הרמב"ם במורה נבוכים, חלק ג, פרק נא (שם, שער הפרישות). אם תגובתו למינות השבתאית-הפראנקיסטית אבדה ולא מצאנו אלא את זכרה בדברי אחיו, הרי השער האחרון שבחיבורו 'צרור החיים', 'שער הפדות', הוא ללא ספק עדות חשובה לעמדת מחברנו בשאלת המשיחיות, כהצהרתו בפתח השער הזה, שכוונתו להראות בו שגם בארצות הגלות אין ישראל מנותקים מהשגת ה', המסייעת להם לעמוד בלחץ אויביהם. הוא פותח את דבריו בתוכחה חריפה על המתערים בתרבות הגויים ומסתגלים להליכותיהם, ואף מזדהים עם שאיפותיהם הלאומיות ('ויקנאו לארצם הרחבה'), וכל דאגתם להרבות קניינים הומריים. תוכחה זו אפשר שהיא מעין הקדמת-התנצלות קודם הצעת השקפתו, שמסגרת הבעתה היא דרוש על האגדה של רבי יהושע בן לוי בגמרא שבת פט ע"א: 'בשעה שעלה משה למרום וירד מלפני הקב"ה בא השטן ואמר לפניו תורה היכן היא' וכו'. אם נסיר את מחלצות הדרש, דברי ר' חיים מזאמושץ' הם תשובה לתהייה הנוקבת: כלום ניתן לקיים את התורה, תורת החיים של ישראל, בתנאי הגלות, שהיא 'סיבה לביטול תורה'? תשובתו היא חד-משמעית: יעקב אבינו, 'שגר בין רשעים, לבן ובניו, ובחוץ לארץ, ואפ"ה ריחו לא נמר וטעמו לא פג'. אמנם, ככל שהגלות מתארכת כן גוברת השכחה בישראל ועמה מבוכה, מחלוקת ופירוד לבבות, שהתורה נעשתה 'כשתי תורות'. אך ההשגחה העליונה מזמנת לישראל הנהגה רוחנית שבכוחה ליישר את העקמימות: 'הקב"ה ברחמיו וברוב חסדיו... מעמיד לנו רועים אשר ירעו את ישראל בנוה טוב ומחזירין התורה בפלפולם האמתי'. אף בארצות הגלות הטמאות 'שכינה שרויה ביניהם', שכן התורה מקדשת את מקומה, כל מקום שבו היא שרויה. אף-על-פי שמעמדו של ישראל בין הגויים הוא כ'שה בין הזאבים' אין הם 'טרף לשיניהם', ולא סרה מעליהם השגחת שמים. אדרבה, לישראל 'הורמנא משרי עכו"ם בכל מקום שהם לבנות להם בתי כנסיות ובתי מדרשות ובתים ושדות וכרמים, ועוסקים במשא ומתן כרצונם, עד שלבם נשאר פנוי להבין ולהשכיל בתורה... כאשר אנו רואים עין בעין בכל עיר ועיר, ישראל מתפרנסים, ורובם ככולם לבם פנויים ללמוד תורה, ורבני ישיבות מחזיקים תלמידים והתורה מתקיימת בתוכנו...'. גם בימי הפורעניות שניתכות על ישראל לסירוגין הם שמחים לעשות רצון קונם ומוסרים את נפשם על תורתו, והוא נוטה להם חסד ומושיעם. השטן משטין על כלל ישראל, שרוב בניו מקיימים את התורה שלא כיאות, אלא 'מפני יראת העונש ואהבת השכר, ואין זאת העבודה עבודה נבחרת ורצויה'.

אך די לו להקדוש ברוך הוא בבני העלייה המעטים, שעבודתם היא מתוך אהבה ויראת הרוממות. יתר על כן, אף יראת העונש מקובלת לפניו... וסגי לי ביחידי סגולה העושים מאהבה.

יוסף בן דוב בער, אב"ד דק"ק ליסקאווא בגליל בריסק דליטא ולימים אב"ד דק"ק פאריצק, שבוולין, וכן ישב על כס־ההוראה בכמה קהילות אחרות. חיבוריו: 'ספר עטרת יוסף', חלק ראשון הנקרא מוסדות הארץ... חלק השני הנקרא ארץ החיים כולה ונחלק לג' חלקים רזין דרזין ופרישה ודרישה, זאלקווא, תקל"ח. הסכמות משנת תקל"ז ושנת תקל"ח. החלק השני 'ארץ החיים' לא נדפס כאן. חיבורו השני: 'ספר תולדות יוסף והוא ביאור על חמש מגילות... וזה אוד מוצל משלהבת ספר תולדות יוסף הגדול, שהוא ביאור גם על כל חמשה חומשי תורה' (שקלאוו?), תקנ"ז, רובו או קצתו נתחבר שנים רבות קודם, כנאמר בשערו: 'יען רובי דרושים שבחיבור זה נגלה ונסתר כתובין בספר עטרת יוסף בחלק השני הנקרא ארץ החיים, שחיבר הרב המחבר והם היו מש[כ]בר למראית עיני הגאונים הגדולים ומקובלים אלהיים והסכימו כולם עליהם'. בין המסכימים על 'עטרת יוסף' ר' משה מאוסטרא, וכן 'הסכמת החכמים השלמים רבנים מופלגים ומפורסמים מוכתרים בענוה וחסידות המקובלים האלהיים חכמי ק"ק בראד היושבי בקלויז', והם נפתלי בן ר' לוי, צבי הירש בן ר' דוד סג"ל, מנחם מענדל בן ר' אפרים זלמן. ר' יוסף בן דוב בער היה מקובל נלהב, ובגין פירסומו של הספר 'עטרת יוסף' היה אנוס להתחייב שלא להפיץ דברי קבלה. בחיבורו 'תולדות יוסף' מצינו אחד מביטוייו החשובים של הראדיקאליזם הדתי בימי כיבושה הראשונים של החסידות⁴⁷.

יעקב אור שרגא (א"ש) פייוויל בן מנחם נחום, רב אב־בית־דין דק"ק זלאטאווא (Zlotowo) שבפולין־גדול, ואחד הדרשנים החשובים שבימיו. חיבוריו: ספר 'בית יעקב אש', פירוש על ס' איוב בדרך הדרוש, פראנקפורט דאודר, תקכ"ה; ספר 'רשפי אש', חידושים, אלטונא, תקכ"ט; 'קול בכי' — דברי הספד על בנו ר' מנחם נחום, שצורף לחיבור בנו המנוח 'זכרון מנחם', דיהרנפורט, תקל"ו. בנו, ר' מנחם נחום, שנולד

47 ראה מאמרי: ראדיקאליזם דתי בימי התפשטות החסידות, מולד, חוב' 243—244 (אביב תשל"ה), עמ' 429—430; וכן להלן, פרק חמישי, עמ' 213, 215—217.

בשנת תק"י ונפטר בדמי ימיו, בגיל עשרים וחמש, היה רבן של קהילות נייא שטאט ושטארכי נעשט שבפולין-גדול. ספרו האחרון, ספר 'תהלות יעקב', על מא הפרקים הראשונים של ספר תהלים, יצא לאור בידי בנו, ר' אברהם (המבורג, תקמ"ד).

מתוך כתביו, ובמיוחד מתוך חיבורו 'קול בכי', מתברר, כי ר' יעקב אור שרגא פייוויל קודם בואו לקהילת זלאטאווא כיהן כרב ומגיד-מישרים בכמה קהילות בליטא וברוסיה. בשנת תקי"ז היה 'רובץ תחת משא עבודת ה' בק"ק נאורהדק' שבליטא. כשלוש שנים לאחר מכן כיהן 'בארץ רוסיה בק"ק אמסטיסלאוו'. סמוך להדפסת 'בית יעקב אש' עלה על כס-הרבנות בק"ק זלאטאווא, והוא מדבר בשבחם של ראשי הקהילה שם שקיבלוהו 'לאב"ד ור"מ לש"ש, ולא פנו אל שטי כסף וזהב לא יחפצו'. הוא נפטר בין תק"מ, שנת הסכמתו לספר 'לחם תרומה' לר' אהרן בן ישעיה קרעגלושקר, לתקמ"ד, שנת הוצאתו לאור של ספר 'תהלות יעקב', שכאמור הובא לדפוס בידי בנו, ר' אברהם, אחרי פטירת מחברו. בהקדמת המחבר לס' 'בית יעקב אש' נאמר, כי באמתחתו 'ביאור... על חמשה חומשי תורה יותר מר"נ בוגין וביאור... על נביאים אחרונים... וחלקי דרושים... קרוב לנ' שערים את כל אלה זיכני ה' בהתמדתי להגיד שעורים ערבות ובקרים ומצאתי ג"כ במכתבי ביאורים... על תהלים ומשלי כולו וגם ספר איוב מחובר עם ביאור על מסכת אבות... וגם ת"ל יש בידי כמה חידושים נפלאים על חדושי גפ"ת'. חיבוריו, רובם נתחברו אפוא עד שנת תקכ"ה, שנת הדפסתו של הספר 'בית יעקב אש'. יצוין, כי בקונטרס 'קול בכי', ובמיוחד בספר 'תהלות יעקב', נזכר פעמים רבות הספר 'בית פרץ' לר' פרץ בן משה, שיצא לאור בשנת תקי"ט. ר' יעקב אור שרגא פייוויל היה לפי הנאמר עליו בהסכמת ר' חיים 'אב"ד דק"ק חזיטש בפולין' לספר 'תהלות יעקב': 'רב מובהק ודרשן נעל', אשר לא נמצא ממש כמוהו רק אחד בעיר ושנים במשפחה'. מתוך חיבוריו מצטיירת דמותו כמקובל ובעל דעה רחבה, ששאב מבארות רבות, ובכללן ספרי מחקר ודרוש שונים ומגוונים. שאלת הגלות עומדת במרכז חיבוריו בחריפות יתירה, אך הוא נזהר מגלישה לראדיקאליזם דתי וללהט משיחי קיצוני.

יעקב ישראל הלוי בן צבי הירש, מגיד דק"ק קרמניץ שב-וולין. חיבוריו: 'שבט מישראל', פירוש על תהלים, לקט דרשות (מעובדות?), 'וכל המקרא הזה ופירושו לשיעורין נאמר מדי שבת בשבתו ולא שכחתי אומר מבין אמרי ולקטתי על יד עד כי נגלו כספר' (מתוך ההקדמה

השנייה), זאלקווא, תקל"ב. אחת ההסכמות עליו, הסכמתו של ר' חיים הכהן ראפפורט, רבה של לבוב, היא משנת תקכ"ה. חיבורו השני, ספר 'אגודת אוזב', המתחלק לשלושה חלקים: 'תור המעלה' על רות, 'דמעות שלוש' על איכה, 'יתרון האור' על קהלת, יצא לאור בזאלקווא, תקמ"ב, אך עיקרו נתחבר כמה שנים קודם הוצאתו לאור, כנאמר בהקדמה ל'יתרון האור': 'והנה ב"ת ק"ל [=תקל"ב] שנה היתה הדפסת ספרי שבט מישראל... ובשנת קהלת [=תקל"ה] היה עיקר עיוני בזה הספר, וכן בסיום החלק הראשון ב'תור המעלה': 'ותהי ראשית עיוני בספר הלז בשנת אמת מארץ תצמ"ח [=תקל"ח]. חיבורו השלישי, 'שפת אמת' על משלי, נדפס בלבוב בשנת תקמ"ה, ואחת ההסכמות עליו, זו של ר' חיים סג"ל לנדא, רבה של פודקאמין, היא משנת תקמ"ו.

דמותו של ר' יעקב ישראל הלוי, כפי שהיא מצטיירת לעינינו על-פי שלושת חיבוריו, וכן על-פי קמצוצי הידיעות עליו במקומות אחרים, היא אחת הדמויות המעניינות במנהיגיה הרוחניים של יהדות מזרח-אירופה במאה הי"ח. השפעתו וכוחו באו לו בראש וראשונה מאומנות הדרוש שבפיו, שכן הוא נודע כאחד המגידים הגדולים בזמנו⁴⁸. סימנים שונים שבספריו ובקיפוליהם מעידים, שהיה מחונן בכמה סגולות יקרות, ובכללן בתכונת מנהיג ומורה דרך לעם. לבו ומוחו פתוחים היו לקלוט רשמים מאירועי הזמן. היה חריף ובקי בכל חדרי תורה, בתורת הנגלה ובתורת הסוד, ובימי חורפו עסק בספרי פילוסופיה. לשונו בהירה ונקייה ועשירה, וניסוחיו מדויקים — תופעה נדירה ביותר בספרי דרוש ומוסר שבאותם הימים. ובאותם המקומות. השקפתו הדתית היא אורתודוקסית מתונה וממוזגת. בחיבוריו הגיב במגולה על ספיחי השבתאות, ובמיוחד על ההמרה הפראנקיסטית, ובמוצנע — על תופעות שונות של ראדיקאליזם דתי מחוץ למינות השבתאית. יחסו השלילי של המגיד מקרמניץ למשיחיות האקטואלית מצא את ביטויו בכמה מקומות בחיבוריו, כמו פירושו על הכתוב באיכה ב, יד, המתפרשים כהתרעה על תנועות משיחיות שונות שסופן מפה נפש ('אגודת אוזב', דמעות שלישי, לב,

48 דבריו בספר 'אגודת אוזב' על גזירת תקכ"ח הועתקו ב'המליץ', שנה לב, גל' 94; וכן אצל שמעון ברנפלד: ספר הדמעות, כרך ג, ברלין תרפ"ו, עמ' רצ, המכנה את מחברו 'ר' יעקב ישראל מייזליש'. מגיד זה נזכר בספרו של I. Levitas, The Jewish Community in Russia עמ' 163. וראה עליו ש. אטינגר — גר וח. שמרוק: לתולדות הישוב היהודי בקרמניץ (בתוך: פנקס קרמניץ — ספר זכרון, תל-אביב, תשי"ד), עמ' 29—30, וכן שם, נספח ג, עמ' 43—45.

ספר

שפת אמת

It erlaubt zu drucken!

Gas Emes Lemberg den 12 JULY 1788

הבית וזה חקרו חקר כבודם מוסדה על אדני התכונה : על תאורת צפונה ידו הדם לאור
יאל העלומה : שובט ומדקדק חזקה את כל מלומה : הואיל ובאר העיב בעוט שכל דעת
ומזומה : חלקו חמיה בשבו חכמים כלו לו בעיניהם : בריך רחמנא דיקב חובמא להכימא ראם
המדברים בכל מקום צבואו אל הקדשנות : חנו ממנהקים רבים יסחו דבריו נאמא : מוכיח אדם
לחריז כל אדם ימסוך כי מוננו נקח לעבד את ה' בעמיתה : קיבנו לה' מנחה בלולה במקרא ומשנת
וגמרא יחד מנחמה : שאלנו כשאל ראשונים הד מדרי קמא : במריפות ובקליפות וקף דיקלא
ורמא : צמוד ה' עלי אלהו דברים שוטה עתיק יומא : ובבר גיטלו משיינותו חולה בשמים פלחה לו
בספרו שבת מישראל וספר אגדה לזכר וספאגין מילי צאני שפירם צבא מדריסא כל חר בו :
וכעת העיר ק' את רוחו רוח קדשו לעשה שלשי בקודש בחיבורו את החיבר הלה הוא **בשפת**
אמת כצו בן הוא ובהלכה ויעלמה חוקה חוקה כשר וכדוק בכל מדרי סורה סן נגלה
וזה נסחר באשר יראו וישמח כל החיבים בו * קול בן לוי דודע קליה לבסומא * קרא קא
דרוש והחקין חרש מכל וגבה קומה * ידועים לכל חפזיהם לא יסו בה נאבים ורחמה * כל חר לפוט
חוריה לפי שכלו חומר לי הוא חר סגומה * עבודת ה' אחר סקל וענה * ס' קרב סמאה *
המריק וסבקי סדרשן ופרשן הגדול בן מוהרר **יעקב ישראל** בהרכבי מוספלג בתורה
וציראה מ' נבי הרים מגיד נשרים וק' קרעמניץ
חיבור נפלא ודרוסיסותחדים לבומעס יאנעס כדכס לפיקס :
מה נמרטי אחרי יוסר ומה סוכס יוכיח מוס :
ימש חכס ויוסיף לקח :

הרת ממלח ארומה האדרי קיור רומישר אוגריין סיהס ומאריין גאליסאך סק לאדמיראלן
קיניולכס אשאקסאליסי מייכטעס יוזיס סגני יר'ס :

נרפס פה קק לבוב

נרפוס הינני מוהרר יידישע אלמא באומה הינני מוהרר נפחלי חירין ו' ללה' סנקרא מלא
בקדס רבי שלמה יארש' ונשני נקרא ר' סלמה ראש אפודע מרי יאלי :

ש אש אשפס אשפס אשפס

לסור ולפרט שפת אמת חובון לעד יעלשה הסח נפלאו תקחם מ' סוכו
יצא : ח' אלפים לבריאח עולמי והבדק שבו לעד :

שער הספר שפת אמת לר' יעקב ישראל הלוי, המגיד מקרמניץ

עמודה ב'), וכן בחיבורו 'שפת אמת' על משלי כא, טז—כא המתפרשים כאזהרה שלא לעסוק בחישובי קץ אלא בלימוד תורה, תוך אמונה איתנה בביאת המשיח, ותו לא. אין ספק, שידע והכיר את התנועה החסידית החדשה, אך היא אינה נזכרת ואף אינה נרמזת בחיבוריו.

דבריו על גזירות גונטא בשנת תקכ"ח, ומגפת הדבר שנתיים לאחר־מכן, ראויים לציון מיוחד. 'אז היה חרב וחורבן בעיר אומאן וטעטיאוב ושאר עיירות וכפרים עד אין מספר... ולא העליתי על הכתב קצת קורות בפרטות על ספר, כי הוא מחריד הלבבות ומכאיב הנפשות... בשנת תק"ל רבתה חולי הדבר... ותאחו האש בגלילות רבות בערים וכפרים עד אין מספר' (אגודת אזור, דמעות שלוש, קלח ב, ברישא). במקום אחר (שם, שם, לט, עמודה ב) מסופר, כי 'ביומא דשוקא בחודש אלול' קם מחברנו לעורר את הציבור בעקבות הגזירות, ולתקן תקנה נגד המותרות, שכפי שנראה להלן הם, לדעתו, אחד מגורמי הגזירות: 'זכתבו ובאו על החתום לעשות גדר בעניני תכשיטין וכיצד מלבושין של כלות ובתולות', אך צורף אחד פנה לשלטונות 'עד שעשה כל הענין רסיסים, ואני בחמלת השם נמלטתי'. מזמור נו שבספר תהלים, נאמר לפי פירושו, על כנסת ישראל המשולה 'ליונה תמה אילמת', כפי שאירע בגלויות שונות וזה מקרוב בשנת תקכ"ח באוקר־אינה, 'שנהרגו ונשחטו עם ב"י למאות ולאלפים והיו כדומן ע"פ השדה ואין פוצה פה'. מעשי ההרג הם, לדבריו, מעשי ידי ההמון הפרוע המתפרק מעול השלטון בימי מלחמות (מלחמת רוסיה נגד הקונפדראציה של באר): 'שבכל עת וזמן נמצאים בכל המדינות אנשי חמס ריקים ופוחזים, אשר יטו לבם אחרי הבצע לשלול שלל ולבוז בז ובהפקירא ניחא להו, אלא שאין לאל ידם למלאות רצונם מאימת המלכות'. אמנם, בעת מלחמה אין בידי השלטונות העסוקים בענייני מלחמה להשליט סדר, 'אז ילקטו אנשים ריקים ופוחזים להפיק זממם ומחשבתם הרעה אשר חשבו על היהודים לאבד זכרם'. אולם אלה סיבות חיצוניות בלבד. הגורמים הפנימיים הם שלוש רעות: (א) השוחטים ששחיתתם אינה כשורה, במיוחד בכפרים, וכן הרבנים, שאינם מקפידים לבדוק אחריהם; (ב) 'שלוחי צבור היורדים לפני התיבה ועומדים בקלות ראש ובעזות מצח להרים קולם בניגונים... ויתר על כן נשתרבו המנהג, שהוא אותיות גיהנם, שהנער כבר תריסר שנים היודע לנגן בקול ערב, הקהל ממנים אותו להיות שלוח צבור... ובפרט במדינות אוקריינא משם יצא תרבות רעה לבית ישראל, שנתגדלו בה המשוררים והמנגנים'; (ג) מותרות (שבט ישראל, פרק נו, ט, עמודות ג—ד).

לפי דבריו בהקדמה השנייה לספר 'שבט מישראל', שכזכור יצא לאור בשנת תקל"ב, 'וגבורתי חלף הלך, שיבה זרקה בי, הריני כבן שבעים, אנו למדים כי נולד אחרי שנת תס"ב (תס"ד—תס"ה?). הוא נפטר אחרי שנת תקנ"א (או באותה שנה עצמה?), שכן בשנת תקנ"א הוציא לאור את חיבורו של ר' יצחק אייזיק, 'רזא מהמנא', חיבורו של השוחט מכפר זורוויץ שליד פרעמיסלא (Przemysl), שעוד נחזור אליו, משמע שנפטר בזיקנה מופלגת. הוא נתקבל כמגיד-מישרים בקהילת-קרמניץ בשנת תק"כ לערך, כפי שאנו למדים מהסכמתו של ר' אריה ליב בן שמואל, 'אב"ד דק"ק קרעמניץ והגליל' משנת תקל"א, לספר 'שבט מישראל': 'והנה אתנו יושב כמו עשר שנים ויותר'. כדרכם של מגידי-מישרים פקד בדרשותיו קהילות אחרות, כפי שאנו למדים מדברי ר' אריה ליב בן שמואל בהסכמתו הנזכרת: 'ומלפנים ולחוץ וכמידתו לכל רוח נסע ממקום למקום קדוש יהלך'. המסכימים על חיבוריו מפליגים מאוד בשבח, ואף כי מליצות המסכימים באותם הימים הן דבר שבשיגרה, הרי הדברים בשבח המגיד מקרמניץ משקלם ריאלי, כפי שסימנים שונים מעידים על כך, ולא לשווא אמר עליו רבה של קרמניץ בהסכמתו הנזכרת: 'מנושא ומפואר בפי כל שומעיו; לא יקוצו בתוכחתו'. רבותיו של המגיד מקרמניץ היו ר' יצחק מבלז ור' שמשון מייזילש, רבה של זאלקווא. רב זה כתב עליו בהסכמתו לספר 'שבט מישראל' משנת תקכ"ו: 'ונהירנא כד הוי טליא בר שנים עשר שנים יצק מים על ידי בין תלמידים ספונים וחשובין, בוצין בוצין מכתפיה ידעי שיהא מורה הוראה בישראל, ישישו מעי שטרחתי עמו מעט'. אולם ר' יעקב ישראל לא היה מורה-הוראה אלא מגיד-מישרים, ועל כך נאמר בהקדמה השלישית של המחבר לספר 'שבט מישראל': 'מנעורי גדלני המורה ולא הייתי בקי באגדה', אך 'נתגלה לי בחלום להיות בדברי אגדה עניני... והתחלתי לעיין במילי דאגדתא ואפתח הספר והנה בפי כדבש למתוק, וממתוק יצא עוז והגה ולהב אחר הנצב לדבר עתק. ועוד שמתני פעמי לדרוש במקהלות... והייתי דורש בכל זמן וצורך בקשתי ובחרבי כגיבור על ירך, ואחר ירייתם לא נלאיתי להשיב החיצים אל נרתיקי לי למשמרת'. כאמור, בנעוריו התעמק בפילוסופיה מתוך 'תשוקה נמרצה', אך לימים מצא בה מבוכה רבה: 'וראיתי זה אומר בכה וזה אומר בכה והבנתי מיד שאם אלף שנים יחיה אדם לא יגיע בהם לדעת אחת'. מה שאין כן 'תורת ה' נאמנה... שהיא תורת ה' למעלה מן הטבע ומן השכל כמשפט הנותן התורה' (אגודת אזור, יתרון האור, דף ג, עמודות ג—ד).

ר' יעקב ישראל הלוי היה מחותנו של ר' משה מאוסטרא, מגדולי הקלויז

בפרודי⁴⁹, כפי שאנו למדים מהסכמתו של ר' משה על ספר 'אגודת אזור', שנדפסה בסיום החלק השני, 'דמעות שלוש', וכן מדברי ר' יעקב ישראל עצמו: 'ובכתבי מחו' הרב הגדול החסיד ומקובל מ' משה מגיד מק"ק בראד בעל המחבר ערוגת הבושם ז"ל ראיתי פי' נחמד' ('שפת אמת', עו, ע"ב). בערוב ימיו הוציא מאפלה לאור את כתביו של ר' יצחק אייזיק, שהזכרתיו לעיל, שוחט נחבא אל הכלים בכפר זורוויץ, שדמותו לוטה בערפל האגדה⁵⁰. מסופר על שוחט זה שהיה פורש מן היישוב, נע ונד במקלו ובתרמילו 'במדב-ריות וביערות מתנודד כמלונה ואיש לא ידעו ממש לפי רוב הענוה מיישבו בעלית קיר קטנה עד ימי' לא כביר טרם הלקחו לשמי מעונה בהצי ימיו, בשנת תקמ"ג, נודע ביהודה דרכו דרך אמונה, כנאמר בשער הספר: 'רזא מהמנא' על 'כ"כ אתוון דאורייתא ע"פ קבלת... האר"י' (לבוב, תקנ"א). המגיד מקרמניץ הוא שטרו בהפצת מעיינותיו של שוחט זה. שאר כתביו, שר' יעקב ישראל הלוי לא זכה להוציאם לאור, הובאו לדפוס בידי בנו של המגיד מקרמניץ, ר' אברהם זאב, והם: 'אותיות דר' יצחק', פירוש 'על אלפא ביתא על דרך פרדס' (זאלקווא, תקס"א וכן תקס"ד (?), זיטאמיר, תרכ"ה); וכן ס' 'יסוד יצחק', על הלכות מילה, וחלק שני 'הליכות עולם', 'כללי הנהגה' המתחילים בדיבור: 'לעולם יהא אדם נזהר' (זאלקווא, תק"ע).

השקפתו החברתית של המגיד מקרמניץ כמגמתו הדתית היתה מאוזנת, והיא מצאה את ביטויה בין השאר באומרו: 'שאין העוני דבוק לתור' ולא העושר — לפורקי עול ממנה' (שפת אמת, מ ע"ב), או בפירושו על תהלים

49 ראה עליו בערכו.

50 ש. אטינגר וח. שמרוק העירו על דברי יוסף פרל בספר 'בוחר צדיק' (1838, Prag), עמ' 72, בשם 'אפיקורסים דקורדאן [=גאליציה]', 'שהמגיד דקרעמניץ אשר הדפיס הספר בשם השוחטל הוא בעצמו חיבר אותו ורק מחמת שהוא לא היה חשוב בעיני הכת שלנו [החסידים] הוציא השם שהשוחט השאיר אחריו החיבורים הנ"ל'. וראה עוד על כך ח. שמרוק: משמעותה החברתית של השחיטה החסידית, ציון, שנה כ (תשט"ו), עמ' 63, הערה 68. דברי אגדה על שוחט זה בתוך ספר 'אמונות צדיקים' (משם הועתקו בשינויים בתוך 'ספר פשמישל', בעריכת אריה מנצר תשכ"ד, עמ' 55); וראה מרדכי בן-יחזקאל: ספר המעשיות, א, תל-אביב, דביר, תשי"ז: 'השוחט מכפר ז'ורביץ' (עמ' 243—246); וכן ש"י עגנון: ספריהם של צדיקים — מאה סיפורים ואחד, ירושלים ותל-אביב, שוקן, תשכ"א, עמ' לא. ראוי לציין, כי עיון בכתבי השוחט הזה והשוואתם עם כתבי המגיד מקרמניץ מראה כי לדברי פרל אין יסוד.

לד, י—יא: "יראו את ה'" וגומר והוא תמוה, דהא עינינו רואות רובא דרובא צדיק ורע לו רשע וטוב לו... ואיך אמר מלתא דפסיקא "כי אין מחסור ליראיו כפירים רשו"? אך נפרש, כי אינו אומר דרך שלילה, שתמי' "אין מחסור ליראיו" ו"כפירים רשו", כי אם בא ללמד דעת את העם, שלא יאמרו ויחלטו הדבר בהחלט להיות הצדיקי' הם חסר' ודלים, מחוסרי כל טוב, והרשעים מלאי' כל טוב, ובשביל זה ימאוס בטוב ויבחר ברע, לז"א שאין הדבר בהחלט כך, ולז"א "יראו את ה' קדושיו" ויאחזו בצדקתם ואל יחסרו מדאגת העניות, כי אין המחסור ליראיו דווקא (יא), כי יש ש"כפירים רשו ורעבו", ר"ל לפעמי' גם כפירים רשו ורעבו, ולפעמי' "דורשי ה' לא יחסרו כל טוב" (שבט מישראל, תהלים לד, י—יא דף כ, עמודה ג). ראוי להטעים, כי ההיסטוריוגרפיה היהודית, וכן חוקרי ספרות ההשכלה, לא השגיתו בקולו של המגיד מקרמניץ, שקדם ביובל שנים ומעלה את בן-עירו המפורסם סופר ההשכלה, ריב"ל, בקריאה לבני עמנו לעסוק במלאכות פרודוקטיביות ובעבודת-אדמה בנימוקים קרובים לנימוקיהם של סופרי ההשכלה. הוא מסתמך על מאמר אחד בספר 'זוהר חדש' פרשת בראשית ואומר: 'ועכ"פ למד דעת לעסוק במלאכה ולא כבני עמינו אשר חרפה היא להם לעסוק במלאכה. וגם אילו המועטים העוסקים במלאכה הפכו הקערה אל פיה כי האומנויות הנקיה הרחיקו ואת כל המלאכה הנמבזה הרימו וכבוד הוא להם לעסוק במחיה של מוזג וחנוני שאומנתן אומנת לסטים ועפ"ז רוב המחיה עושה בשבת. זה הכלל: המלאכה הנקיה לא מצאתי בין היהודים במדינה זו בעו"ה, אך מלאכה שיש בהם גניבה ונקראו בפיהם יתור כסבורים הם לקנות בשינוי השם, ואני קורא בהם יתור נפיש ויתור זעירא כל אלה בני קטורה. ולמה לא נלמוד מהראשונים, שראו לעסוק בעבודת קרקע והרויחו לקיי' כל מצות התלוי' בה. והשנית שלא היו חייהם תלויים מנגד, כמאמרם זה הקונה תבואה. ופשיטא מי שאין לו כלל אומנויות ונושא אשה הוא עובד אשתו ועובר כל התורה במשקל ומדה ומשורה לקנות לה תכשיטין, לבסוף נודד הוא ללחם והעולם חושך בעדו. וגם מי שנוטע כרם יוכל לשתות יין כשר שלא ראה אותו כלל העכו"ם' (אגודת אזור, יתרון האור, כג, עמודות ב—ד).

יצחק בן בן-ציון, בעל קיצורי האלשיך: 'חלקת מחוקק' על ס' איוב, זאלקווא, תק"ד; 'שושנת העמקים' על שיר השירים, זאלקווא, תק"ו; 'תורת משה' על התורה, זאלקווא, תקי"א. חיבורו האחרון: 'ספר מכלל יפי,

מיוסד חיבר [!] זה מהני כתבי תורה אשר יגעתי בהם: א' ספר חובת הלבבות; ב' ספר תורת משה על תנ"ך, שחיבר... מוהר"ר אלשיך; ג' ספר פרשת דרכים, שחיבר התנא ר' יודן כסיאה רוזניש', פרנקפורט דאדר, תקל"ה. קיצורי האלשיך מאת ר' יצחק בן בן-ציון מבוססים על שיעורי האלשיך שנאמרו בקהילת סקאהל 'כמה שנים רצופים ערב ובוקר בבית מדרשו של הנגיד המפורסם המנוח מ' משה בן מ' זלמן'. בשנת ת"ק לערך, בימי כהונתו של ר' אפרים מרישא (מקראקא) כמגיד-מישרים בק"ק ברודי, 'בעוד שלא הייתי בן שלשים שנה', נתקבל ר' יצחק כמגיד שני שם, וכן היה מגיד שיעור בבית מדרשו של 'הנגיד הנדיב המפורסם מ' הירץ רוכל ז"ל בק"ק ברודי'. אחרי-כן שימש כמגיד-מישרים בקהילות דובנא, טארטיקאוו ואפטא (Opatów, Tartaków, Dubno). באפטא ביקשו 'ממני בי רב לומר חובות הלבבות כסדר, ואמרתי כסדר משער הבחינה [הפסיחה על השער הראשון, שער הייחוד, אינה מקרית!] עד סוף יום יום' (מתוך הקדמה לספר 'מכלל יפי'). מלבד תחנותיו הקבועות, שנזכרו לעיל, מצינו בספר 'מכלל יפי' סימנים רבים לנדודי המחבר על פני קהילות שונות בגאליציה וכן בוולין. בספר 'מכלל יפי' כמה דרושים חשובים בבעיית התוכחה בשער, וכן רישומי-הווי שונים.

מנחם נחום בן יקותיאל זוסמן כהנא מקהילת טשערקאוו, פלך מוהילב ברוסיה הלבנה. חיבוריו: 'ספר צמח מנחם, חיבור על התורה והפטורת של כל השנה וגם קצת חדושים על גפ"ת באחרונה...'. זאלקווא, תקכ"א. חיבורו השני, 'עבודת המלך... בתוכחת מגולה במדרשי' ואגדות על כל קוץ תלה תלה', יצא לאור גם הוא בזאלקווא, תק"ל. בהסכמת ר' אברהם שמואל בן ר' איסריל, 'אב"ד דק"ק מאהילאב וק"ק טשאוס וק"ק טשערקאוו והסביבות', לספר 'צמח מנחם', משנת תקכ"א נאמר: 'הוא ניהו כבוד מח'... אשר מעודו הי' יושב אוהל ולא זו מכותלי מדרשו ולעפעפיו לא נתן שינה ותנומה, ואליו נאספו עדרים עדרים תלמידים רבנים מופלאים ומופלגים להקשיב קולו, קול והדר, ופרנסתו הי' בכבוד ובהידור, וה' בירך אותו בכל, בבנות נשואים לרבני' מופלאי' ומופלגי' קציני ונגידים, ובן אין לו'.

חיבוריו של ר' מנחם נחום בן ר' יקותיאל זוסמן כהנא, שרוחם הכללית היא רוחה של קבלת האר"י בניסוחיה המוסריים העממיים, הם מספרי הדרוש והמוסר החשובים ביותר במזרח-אירופה בתקופה שאנו דנים בה עתה; רישומי

ספריו, ובמיוחד ספרו הראשון, בולטים בספרי דרוש ומוסר שנתחברו לאחריהם. כמה מדבריו בעניין הטיפולוגיה הצדיקית מפתיעים בקירבתם לרעיונות החסידות, אף כי בכתביו אין זכר לאישיה. ברם רעיונות אלה מקורם בספר השל"ה. כן ראויים לציון מיוחד כמה ממאמריו בעניין התוכחה בשער.

מרדכי בן מאיר מזאמושץ'. חיבורו: 'תבנית הבית', פראנקפורט ע"נ אודר, תק"ז. נדפס שנית עם תרגום גרמני מאת ר' מאיר כהן ביסטריץ, וויען, תרי"ח (ראה: המזכיר, מס' 5 תרי"ט 1858, עמ' 95, מס' 59). על חיבור זה הסכימו רבנים רבים מפולין ומאשכנז, וכן שני אישים ידועי-שם מזאמושץ': ר' יואל היילפרין בעל-שם-טוב השני, המוכתר בראש הסכמתו: 'המפורסם החכם השלם הרב מוהר"ר יואל בעל שם טוב', משנת תק"ה⁵¹. החכם השני — מחבורת המשכילים התורניים שבזאמושץ' הוא ר' ישראל מזאמושץ', בעל 'נצח ישראל', שבהסכמתו בסיום הספר הוא אומר על מחברו 'יודעי ומכירי וא"נ'. עוד הסכמה שראויה לציון כאן היא הסכמתו של ר' יוסף בן אביגדור, אב"ד דק"ק טארניגרוד, שאעמוד עליה להלן, פרק שמיני. דברי המוסר בספר 'תבנית הבית' מבוססים על ספרי מחקר של הוגים יהודים בימי-הביניים, ובמיוחד הרמב"ם, כגון הוראת תורת 'שביל הזהב'; ההתנגדות לפרישות סגפנית; קביעת סולם השלימות, שבראשו 'שלימות אמת המדע והחכמה'; דביקות בשכל הפועל ועוד. רעיונות אלה מוגשים בחיבור זה בכפל צורה: גוף הספר מעוצב באותיות מרובעות גדולות בפרוזה חרוזה, ובצדו 'פירוש' באותיות רש"י, שלאמיתו של דבר הוא עיקרו של החיבור, לפרקים גם 'פירוש' זה כתוב בחרוזים⁵². ספר זה הוא ללא ספק אחד מסימניה של 'רוח התקופה', עם היותו אחד ממייצגיה הבולטים של המגמה המשכילית-התורנית.

מרדכי בן שמואל, 'אב"ד דק"ק ווייעלקאטש' (Wielkie Oczy)

51 גרשם שלום במאמרו 'הפולמוס על החסידות ומנהגיה בס' נזד הדמע', ציון, שנה כ (תשט"ו), עמ' 80, הטעים ש'התואר בעל שם טוב (בעש"ט) נמצא בספרות הקבלית המעשית לפני הופעת הבעש"ט'. ברם, כאן עדות על תואר זה, 'בעל שם טוב', מימי הבעש"ט ממש.

52 ראוי לציין, כי צורה זאת היתה מקובלת באותם הימים, והיא כדוגמת הספר 'השתערות מלך הנגב עם מלך הצפון', מאת ר' יעקב לונדון 'חד דמן חבריא דק"ק ליסא', שבפולין גדול, שיצא לאור באמשטרדם, תצ"א.

שבגאליציה. חיבורו 'שער המלך', הפותח שער לדבקי בתשובה ידבק לשונו אל חכו ממתקים, מעיין המוסר והתוכחה...'. ספר זה, שהוא אחד החיבורים החשובים ביותר בימי צמיחת החסידות וראשית התפשטותה, והוא נתחבר סמוך למקום הורתה ולידתה של החסידות, נדפס לראשונה בזאלקווא, תקכ"ב, בהסכמת כמה רבנים, ובכללם רבה הנודע של קהילת לבוב, ר' חיים הכהן ראפפורט משנת תקכ"ב, שהסתמך על מסכימים אחרים. שתיים-עשרה שנה לאחר-מכן יצא לאור חלקו השני של 'שער המלך', גם הוא בזאלקווא, תקל"ד. ספר זה, שכאמור נודעת לו חשיבות גדולה לבדיקת האקלים הרוחני במזרח-אירופה בימי הופעת החסידות, נתחבב מאוד על הקוראים והוא נתפשט בדפוסים רבים (בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מצאתי תשע מהדורות שיצאו לאור בשנים תקכ"ב—תקע"ו ועוד שני דפוסים-צילום שנעשו בניו-יורק, תשכ"ג, תשל"ג). הצלחתו נעוצה גם בתכונותיו הספרותיות: לשונו שוטפת ועשירה בצחצוחי לשון-נופל-על-לשון ובשימושים חדשים ומפתיעים במליצות מקראיות וחז"ליות מנוקדות ומתויגות, כטעמים של בני הדורות ההם. חמישים משלים ומעלה, ארוכים וקצרים, מקוריים ומעובדים, שובצו בהרצאת הספר, וניכר בבירור כי פעמים מובא בו משל לא-דווקא לצורך הנמשל, אלא כדי למשוך את לב הקורא, ותפוצתו של ספר זה מעידה כי אכן מחברנו הצליח בכך.

קורות חייו של ר' מרדכי בן שמואל מויעלקאטש אינן ידועות לי משום מקור אחר⁵³, אלא מתוך ההקדמה ומכמה ציונים בגוף הספר מתברר, שנולד בקוטנו (שם חלק א, שער ו, פרק ד), ובימי נעוריו נתקבל כרב אב-בית-דין בקהילת וויעלקאטש. מלבד 'שער המלך', שראה אור-הדפוס, חיבר פירוש על תהלים ועל ההפטרות, וכן ספר בשם 'דובר שלום', כנאמר בספר 'שער

53 אברהם יערי נזקק לספר 'שער המלך' בסקירתו על רישומי השפעתו של הספר 'חמדת ימים' במזרח-אירופה (א. יערי: תעלומת ספר, עמ' 122—124). קטע מתוך ספר זה על גזירת תקכ"ח כונס בידי ש. ברנפלד בתוך 'ספר הדמעות', כרך ג, עמ' רצא. בנוגע לספר 'חמדת ימים' ראוי להעיר כאן, כי יערי הביא שם (עמ' 119—134) 'עדויות ושמועות על היחס לספר [זה]... בחוגי החסידים הסגפנים שבפולין שקדמו לבעש"ט'. ברם לא כל המחברים שנזכרו שם אפשר להגדירם כחסידים סגפניים, ולא כולם קדמו לבעש"ט. גדולה מזאת, אין כל רבותא בהבאת דברים מתוך ספר 'חמדת ימים', שכן מאז הדפסתו נתחבב ספר זה על מחברי ספרי דרוש ומוסר, אם מגמתם סגפנית ואם מגמתם מתונה, שהרי היה מקובל כחיבור מופלא שאין להרהר אחריו. ואין כאן מקום להאריך.

המלך' בכמה מקומות. בימיו אירעו כמה אירועים סוערים ומזעזעים בחיי ישראל במחוזות הסמוכים למקום ישיבתו, כגון ההמרה הפראנקיסטית בשנת תקי"ט, גזירת גונטא בשנת תקכ"ח, הופעת החסידות כתנועה ציבורית וראשיתה של ההתנגדות המאורגנת כנגדה.

ר' מרדכי בן שמואל לא הגיב בספרו זה תגובה מפורשת, אלא על גזירות גונטא. הוא מתנה את אימי השחיטות בשנת תקכ"ח ותלאותיהם של פליטי החרב לאחריהן, ובמיוחד מגיפת הדבר בשנת תק"ל שפגעה ברבים מישראל. ימי אימים אלה, שעוררו תהיות קשות ונוקבות והרהורים אחר מידותיו של הקדוש-ברוך-הוא, שהסתיר את פניו מישראל, מוסברים ('שער המלך', חלק ב, שער ד, פרק י) בדרך משל למלך, שהעניש את בניו הסוררים והרחיקם מהיכליו והגלם מארצו יחד עם אמם, היפה בנשים. האם, ברצותה למצוא מדרך כף-רגל לה ולבניה, העמידה פני אלמנה שבדעתה להינשא לאיש, עד שאחד המלכים הנוכריים הכניסם לארצו. אולם אהבת הבנים לאביהם, שלא נמוגה מלבם, עוררה את שנאתו אליהם מצד המלך הנוכרי, עד שעמד עליהם לכלותם. כנגד כוחו של המלך הנוכרי היו הבנים חסרי-אונים, הן משום פירוד הלבבות שביניהם, והן משום מעשי הבגידה שבקרבתם. מה עשתה האם כדי להציל את חיי הבנים? היא העמידה פנים שוחקות למלך האכזר, כדי לשכך את כעסו. לימים גברה האחוה שבין הבנים ונתעצם כוחם, עד שהמלך הנוכרי חשש למעמדו ופגע בהם קשות: הוא לקח כמה בחורי-חמד ו'שחטם בפני אמם'; שאר הבנים השליכו את כלי נשקם והתחננו על חייהם. אמם, שהיתה שרויה בצער רב על אובדן בנים ועל תלאות הנשואים, קרעה את בגדיה היקרים והלכה לשוב לבעלה הראשון. אך דאגה מאוד שמא לא ירצה לקבלה. ברם המלך נכמרו רחמיו עליה וקבלה בפנים יפות ודבר על לבה ונחמה בתנחומים... והבטיחה לשלוח חיל גדול אחר בניה הנותרים להוציא אותם משם, גם שבי גבור יוקח, ליקח את המלך הנכרי לשביה ולעשות בו משפט'.

פשרו של המשל: המלך הוא, כמובן, מלך מלכי המלכים הקדוש-ברוך-הוא; אם הבנים — השכינה, שגלתה יחד עם ישראל, בניה, והיתה כאלמנה, שהמלך הנוכרי נתן בה את עינו והודות לה מתפרנסים בניה בגלות. אולם לא פסה התקווה מלב הבנים לשוב אל אביהם, וכן השכינה משתוקקת לשוב אל בעלה הראשון, והיא מצפה ומייחלת שישראל יתגברו על הסטרא אחרא, המלך האכזר. אלא שפירוד-הלבבות שבישראל מחליש את כוחם, ואף כי בכל דור ודור מצויים בקרבם צדיקים, רובם נפתים אחרי פיתויי היצר-הרע.

כדי לקיים את בניה אנוסה כביכול השכינה להתחנף אל 'הרשע בכדי שלא ישלוט בבניה'. בנים אלה התעוררו למצוות ולמעשים טובים, 'כאשר היה קודם זה (כמה ?) וכמה שנים, שנתרבו לומדי תורה והרבה מחזיקי תורה, הרבה בעלי צדקה והרבה חסידים והרבה אנשי מעשה, כאשר שמענו וראינו במדינת אוקריינא ופדאלי' ופולין'. הסטרא אחרא כשראה שישראל מתגברים לא שעה עוד אל תחנוני השכינה 'והרג מאתנו הרבה בעו"ה לעיני השכינה כביכול, כאשר היה בשנת תקכ"ח'. השכינה בצערה הרב קרעה את בגדיה היקרים, שהם הצדיקים שבדור, וקריעתה — מגיפת הדבר שבאה אחרי הגזירות. בבגדיה הקרועים ובבכייה רבה היא מקווה לשוב אל המלך, אך היא חוששת פן יסרב לקבלה משום 'הנפשות הנקיי' האביונים שנהרגו ע"י אכזרים ונשפך דמם כמים, וביותר שלא נכמרה רחמה על בניה, המה הצדיקים'. כקריעת השכינה כן בני ישראל חייבים לקרוע את לבבם שתי קריעות: על השחיטות בשנת תקכ"ח ועל הניספים במגיפת הדבר בשנת תק"ל. גזירות אלו הן מעשה קילקול על מנת 'לתקן אותנו ... ונעשה תשובה'.

קשה לעמוד על משמעותם הקונקרטי של דבריו על חסידים ואנשי-מעשה, שנתרבו באוקראינה ובפודוליה ובפולין בימים הסמוכים לימי שחיטות גונטא בשנת תקכ"ח. כלום התכוון לרמוז על הופעת חוגי חסידים חדשים, חסידי הבעש"ט ? מכל-מקום, הסבר שונה לחלוטין אנו מוצאים במקום אחר בספר 'שער המלך' (חלק ב, שער ג, פרק ד), שבו הוא זועק מרה על שחיטות אלו, ובמיוחד על תינוקות ישראל שהורגו באכזריות. לדבריו שם מעשים אלה הם חולי איום ונורא, אך לא נואש. התרופה — להגביר 'האש של התעניתים בימים האלו (בין המצרים) ולהרבות בתורה ובמצות וצדקה וגמילות חסדים', ועוד כיו"ב. אמנם, תמיהה קשה היא 'שהסתיר פניו הש"י ב"ה וכבש רחמיו ולא שמע לצעקת צאן מרעיתו'. אך פשרו של הסתר-פנים זה הוא הערבוביה הגדולה בזרע ישראל, ש'נתרבו שטופי זימה'. הגזירות והמגיפה הן כור מצרף, 'שנהי' זרע אמת וזרע קודש בלי שום סיג ופסולת'. שוב קשה לידע, אם לדברים אלה משמעות קונקרטיה. ראוי להטעים, כי במקום אחר ב'שער המלך' (חלק ב, שער ד, פרק ז) מצינו תוכחה עזה על ה'ערבוביא בעולם מחמת שפרוצים בעריות ... ועוברים על נשג"ז'. הוא מתריע וחוזר ומתריע על עירבוב זרע ישראל בזרע עכו"ם, והוא מורה: 'וכל אדם יבכה תמיד וידמ"ע בנפשו להימלט מכל היהודים [!] שיהי' ולא ידבק בנשמתו מאומה מן האחרים אחר שיש בנו תערובת גופים בעו"ה, וכל אדם יתן אל לבו: אין אני יודע מה אני אם אני עמונ"י או מאב"י ואבות אבי הקדשי' או ח"ו

מצרי ואדומי או משא' אומות, שאינו ראוי לבוא בקהל... ובעו"ה יש הרבה אנוסות ומפלות אשר ממש רוב בעילות אחר הבע"ל...⁵³ * ואשר ע"כ באים עלינו הצרות הדבר והחרב מכלה אותנו בעו"ה... וכיון שנתן רשות למשחית אינו מבחין ומכלה רעים וטובים... ואין לזה תקנה רק להרבות בכיה...!

ניכר בו, בר' מרדכי בן שמואל, שהוא חדור תחושת שליחות ופועמת בו תודעת המלחמה למען הגאולה מן הגלות. כל איש מישראל הוא בבחינת מגוייס לצבא ה', צבא שקציניו הם ראשי העדה: הרבנים, המגידים ותלמידי-חכמים. מכאן ההטעמות החוזרות ונשנות בספר 'שער המלך' על חובת התוכחה המוטלת על ראשי העדה, ומכאן חיבתו המיוחדת למגידים נודדים, שעצם עיסוקם — הנדידה מקהילה לקהילה, מסמלת את גלות השכינה. ומכאן גם תקנותיו השונות, כגון: 'תקנתי נוסח תפילה קצרה' וכיו"ב בכמה מקומות ב'שער המלך'. אין בעולמו של מחבר זה אלא הוראות-דרך לכל אדם מישראל לתשובה, שתכליתה החשת הקץ. האטמוספירה שבספר זה עשויה היתה לשמש דוגמה (ואולי גם שימשה) לתיאור מלחמת הקדושה והטומאה בעולמו הרוחני של אבי נחמן המשוגע מ'לאן' למ.ז. פייארברג. המגמה הסגפנית הלוריאנית ניכרת ובולטת בספר זה בפנים שונים ומגוונים. כל מעשי האדם מן הראוי שיהיו מכוונים 'להעלות את השכינה'; הסיגופים — כדי לשבור את המחיצה שנתהוותה מעוונותיו; כובד התשובה ככובד הקילקול; החוטא, עיקר דאגתו 'מה שפגם בכסא הכבוד ובשמותיו הקדושים וגרם פירוד כביכול והריסת המקדש והמזבח, ולא לדאוג מחמת ענשו שיסבול' (חלק א, שער ה, פרק ב); 'לכן ידע כל אדם שעיקר סיפור יציאת מצרים הוא בכדי שיצפה שיעשה לנו הש"י כל הנסים האלו בביאת משיחנו... וישבר את לבו על הלחם עוני אשר על כן אינו חותך את הלחם, לחמא עניא, אלא שובר, בכדי שישבר את לבו על אשר עובדין בנו בפרך בהגלות המר... ועיקר השבירה שבירת עצמותו ולבו הערל... ויאכל הלחם דמעה וימלא הארבע כוסות בכוס דמעה במחשבתו... ויבכה מקירת לבו על הקיר, הוא הכותל מערבי הנחרבה והשוממה' (חלק ב, שער א, פרק ד); ועוד כיו"ב הרבה. מעלתה של התשובה גדולה כל-כך בעיניו עד שהוא חוזר על הוראה ידועה ומטעימה, כי ראוי לו לאדם-המעלה לעבור עבירה בכוונה תחילה על-מנת לקיים מצוות תשובה (וראה להלן, פרק רביעי עמ' 189—192).

⁵³ * על-פי סוטה כז ע"א: 'רוב בעילות אחר הבעל'.

משה בן הלל, והוא ר' משה מאוסטרא בן הלל מזאמושץ', חברו של ר' חיים בן מנחם נחום צאנזר, מגדולי הקלויז בברודי, שהיה מגיד-מישרים שם אחרי ר' פרץ בן משה. הוא וחברו ר' חיים צאנזר היו מהחותמים על החרם בברודי, שהוכרו בחודש אלול תקי"ב על הקמיעות של ר' יונתן אייבשיץ. נפטר ביום כ"א בטבת תקמ"ה, כשנתיים אחרי מות חברו ר' חיים.⁵⁴ ואם חברו זה היה מחותנו של ר' יעקב יוסף, תלמידו של הבעש"ט, היה ר' משה מצד אחד מחותנו של ר' אברהם גרשון קוטוור, גיסו של הבעש"ט⁵⁵, ומצד אחר — מחותנו של ר' יעקב ישראל הלוי, המגיד מקרמניץ.

ספרו הראשון של ר' משה מאוסטרא הוא, 'ספר ערוגת הבושם, שחברתי אני הצעיר משה בהרבני מהור"ר הלל זלה"ה מזאמושטש והוא פירוש... על שיר השירים, מיוסד על ספר הזוהר וקבלת החסיד והקדוש האר"י זלה"ה וגם אשר אריתי ולקטתי פרי מגדים מספר שושנת העמקים אשר חיבר האשל הגדול... מהור"ר משה אלשיך, זאלקווא, תק"ה. כמה מהמסכימים על חיבור זה מכנים את מחברו בתואר 'חסיד', שלא היה שכיח ביותר באותם הימים. בכלל המסכימים על חיבור זה, ר' אברהם יעקב אפרים מקראקא מגיד דק"ק בראד'⁵⁶, ר' יחיאל מרגליות מקראקא חונה בק"ק קאוולי והגליל' שנזכר בשבחי הבעש"ט כאחד מחבורת הבעש"ט. ר' יצחק סג"ל לנדא, מרבני גליל לבוב⁵⁷, אומר בהסכמתו בין השאר, כי מחברו של 'ערוגת הבושם' הוא 'אחד מיוחד שאר בשרי הרבני המופלא החכם בנגלה ונסתר מכת הפרושים... יחד לו מקום חשוב ד' אמות של הלכה בקלויז ק"ק בראד'. בהסכמתם של ר' יחזקאל לנדא, לימים רבה של פראג, ור' מאיר מרגליות, מחבריו של הבעש"ט בימי נעוריו, המכנה את ר' יעקב יוסף מפולנאה 'ידיד נפשי'⁵⁸, נאמר: 'זה האיש אשר ישב אתנו בבית מדרשינו זה כמה שנים... ש"ב'. ר' משה חתם את ההקדמה לחיבורו: 'הק' משה בהרבני המופלג מהור"ר הלל זלה"ה מזאמושטש מיושבי ב"ה דק"ק בראד'. אמנם, ר' יעקב עמדתן (תורת הקנאות, לבוב, 1870, עמ' 145) מנה את ספר ערוגת הבושם בין הספרים 'שהבליעו ארסו של נחש זה [שבתי צבי]', כדבריו שם: 'ומקרוב

54 ראה מ. מ. ביבער: מזכרת לגדולי אוסטראה, ברדיטשוב, תרס"ז, עמ' 149—150; גלבר, עמ' 71—72, 331—332, 334, 345.

55 ראה גרשם שלום (הערה 43), עמ' 430—437.

56 ראה להלן, פרק שלישי עמ' 148—150.

57 גלבר, עמ' 42—43.

58 ראה 'מאיר נתיבים', פולנאי, תר"מ (מהד' א: קארעץ, תקנ"ח), סימן פד.

הראוני פי' על ש"ה נקרא ערוגת הבושם גדפס בזאלקווי דף ע"ב [צ"ל: דף כט ע"ב] מביא במלת תעוררו כו' גי' תתי"ד שדי במלואו בהעזה יתרה [תתי"ד = 814 = שבתי צבי] וכנראה היה כתוב שם מענין המינות בביאור ומחקהו בעת הדפוס שכן נשאר במקומו חלק ופנוי כמו שעור שורה בקרוב'. אולם בדקתי במקום זה ובמקומות אחרים שם ולא מצאתי יסוד לטענת עמדן. בנוגע לסברתו שהיו בחיבוריו של ר' משה מאוסטרא דברי מינות שבתאית, שנמחקו בשעת ההדפסה, סברה המבוססת אך ורק על העובדה, ש'נשאר' מקומו חלק ופנוי כמו שיעור שורה בקרוב', יש לציין כי בספר זה מצויות שורות רבות שלא נתמלאו בדפוס.

אכן, לענייננו חשוב חיבורו השני של ר' משה מאוסטרא, פירושו על ספר תהלים, שנדפס בשם 'דרש משה' שנים רבות אחרי מותו, לבוב תרל"ט, והוא כנאמר 'במכתב עדות והסכמה מאת ... מוהר"ר אפרים זלמן מרגליות מבראד' משנת תקנ"ה: 'אדמהו אכנהו בשם דרש משה איידי דאתא מדרשה אשר דרש חסידא קדישא הנ"ל פה קהלתינו מדי שבת בשבתו וידרוש להם על פי ד' פסוקי פסוקי ותני להו ויכתוב משה את דברי התורה הזאת על ספר ... הן קניתי הספר הלז בכסף מלא מבן בעל המחבר'. בנו של ר' משה, שטרח להוציא לאור את ספרו של אביו, לא נסתייע הדבר בידו והוא גדפס כמאה שנה לאחר-מכן, כאמור, בשנת תרל"ט. ויש להצטער על כך, שכן אין ספק בלבי, כי חיבור זה לא יצא נקי משיני הזמן. ראייה לדבר אנו מוצאים שם פרק קמו, דף שלח ע"ב, המביא את דברי השל"ה בעניין הכללת מצוות-עשה במצוות-לא-תעשה, וכן מצוות-לא-תעשה במצוות-עשה⁵⁹, והשל"ה מסתמך שם על פירושו של אביו למאמר בחולין, דף קט ע"ב. אך שם השל"ה הושמט, והקורא שאינו יודע את שם אומרם, כפי שצויין בספר השל"ה, לא ידע כי ההצהרה 'ובענין זה קבלתי מפי קדוש אא"מ זלה"ה', מוסבה על אביו של השל"ה ולא על אביו של ר' משה מאוסטרא. כן מצינו כמה ציונים בספר זה: '(חסר כאן)' או '(חסר)', ואף 'דרש משה' עצמו נפתח בפרק ח. מכל מקום, הספר 'דרש משה' נודעת לו חשיבות גדולה הן לחקר 'רוח התקופה' והן להבנת עמדתו של האיש, שהיה מגדולי הקלויז בברודי, בשאלות משותפות לו ולמורי החסידות הראשונים. ר' משה, שלא כתברו ר' חיים צאנזר, שהיה יושב-אוהל ולא כיהן בתפקיד ציבורי רשמי בקהילתו, היה מגיד-מישרים שנים רבות, ובחיבורו 'דרש משה' משוקעים ללא ספק דברים שדרש

59 השווה להלן, פרק חמישי, עמ' 209—213.

בשער בת רבים. זאת ועוד, שלא כר' חיים צאנזר, שלפי המסורת היה 'בעל פלוגתא של הבעל שם טוב', הרי אותה מסורת עצמה מספרת עליו: 'והרב הר' משה אוסטרער הנ"ל היה מהאהובים של הבעש"ט הקדוש וכאשר הבעש"ט בא לבראדי הלך תיכף להר' משה אוסטרער הנ"ל וסגר עמו שעות אחדים וגם בתו היחידה שמה טעמעריל גרש מביתו עד שבעש"ט הלך לדרכו'⁶⁰. עוד ראוי לציין, שר' משה בניגוד לחברו ר' חיים, שבמשך שנות חייו הארוכות לא הסכים אלא על שני חיבורים (עד כמה שידוע לנו עד כה), הרי הסכמותיו של ר' משה מלוות ספרים רבים ושונים שנתחברו בידי בני-דורו. אם נבחן את דברי ר' משה בחיבורו 'דרש משה' ונשווה עם דברי ר' חיים בספרו 'נאדר בקודש' נמצא, כי רוחו של הראשון קרובה יותר אל ראשוני החסידות, אף כי אין בחיבורו כל זיקה משותפת לחידושיהם המובהקים של מורי החסידות, כהעלאת מחשבות זרות וירידת הצדיק, אך יש בהם לשונות משותפים, כגון: 'כי דרך האב, כשרוצה שהתינוק יתלמד לילך ברגליו ועדיין הוא חלוש, שוחה אצלו מקרוב. והתינוק כשרואה את אביו מתקרב לאביו והולך אצלו, ואביו כשרואה שהוא יכול לילך מתרחק מבנו עוד, כדי שהתינוק ילך יותר עד שיתלמד לילך לאביו במהירות. אבל כשאביו רואה שהתינוק רוצה ליפול ואינו יכול לילך ממחר לבוא אל התינוק להצילו מנפילתו' (דרש משה, שב, ע"ב — שג, ע"א. השווה תולדות יעקב יוסף פר' וירא יח, עמודה א), ועוד דוגמאות דומות להלן, במיוחד בפרק השלישי, עמ' 108—110.

מכל מקום ר' משה מאוסטרא מצטייר לעינינו מתוך חיבוריו, וכן מתוך הסכמותיו, כמקובל נלהב, המטעים וחוזר ומטעים את חשיבותו של לימוד הקבלה. ראוי לציין, כי בספרו 'דרש משה' מצאנו סימנים ברורים להלכי רוח מתונים וממתנים בכמה שאלות חשובות שבחיי הדת, כמו ההתגרות ביצר הרע (ראה להלן, פרק חמישי, עמ' 213—214) ומעמדו של הרעיון המשיחי. אמנם פסוקים רבים מתפרשים בספר זה על הגלות, קדושת ארץ-ישראל מול טומאת ארצות הגויים, הגאולה, המשיח ועוד. ברם מתוכם דווקא מתבלטת יפה עמדתו המרוסנת, ואולי המרסנת, של ר' משה מאוסטרא בשאלות אלו (ראה 'דרש משה' על תהלים כד, ח—י; לד, ב; מ, ב; יח, נא; כד, א; כט, ט; לא, ז; לג, י; לג, כא; סא, ב; עד, ט; עט, ז; קיג, ו; קיח, כד; ועוד).

60 'קטעים מפנקס הקלויז רבתי על חכמי הקלויז', אצל גלבר עמ' 334.

משה בן זכריה מענדיל כהנא עפשטיין. חיבורו: 'ספר אהל משה, דרשות... בנגלות וסודות...', אמסטרדם תקי"ט. ר' שאול, רבה של אמסטרדם, שהכיר את המחבר מימי שבתו בפולין, העיד עליו בהסכמתו: 'יוםם ולילה יהגה בתורתו והחזיקו בידו בכמה קהילות קדושות, יש אשר ישכון שם מספר ירחים או חצי שנה או מדי שנה שנה משה פירקו, והטריפוהו לחם חקו, וילך למסעיו הולך ומח"קה כנגד ארץ החיים אשר אוה למושב לו', היינו הוא שם לו למטרת חייו לעלות לארץ ישראל. ר' צבי הירש הלוי, רבה של קופנהגן, גם הוא אומר בהסכמתו לחיבור זה, משנת תקט"ו, כי מחברו ישב בקהילתו, 'ורצונו לילך לארץ הקדושה'. לפי עדותו של ר' משה בן זכריה עצמו בהקדמה לחיבורו, ישב בקהילת אוסטרא ('אות תורה') שנתיים בחדר מיוחד שהוקצה לו מטעם הקהילה, וכן בברודי ובלבוב. בהקדמה זו הוא מבקש שיקנו את חיבורו 'בכדי שאוכל לצאת ידי שמים, לקיים דברי, דברי ה', לנסוע לארץ הקדושה, וזה המעות [הוצאת הספר] שנדבתי לעצמי בתחלה על פרנסתי בא"י והלוייתי מעצמי לעצמי'.

חיבורו אינו מצטיין במקוריות. רוחו היא רוח הפרישות הסגפנית של קבלת האר"י, והוא מוכיח שוב כי אדם קרוב אצל עצמו, שכן מצינו בחיבורו הטעמות רבות על החובה לפרנס תלמידי-חכמים ודברי שבת מופלגים בזכות תומכיהם יחד עם גידופים חריפים כלפי בעלי-בתים שאינם מקיימים חובה זו. חשיבותו של הספר להבנת 'רוח התקופה' בהיותו הוכחה מוחשית לקיומם של אנשים פרושים, שמטרת-חיהם היתה העלייה לארץ-ישראל. אולם עד שעלו לארץ הקודש (אם אמנם עלו) נדדו מקהילה לקהילה לשם איסוף תרומות להבטחת קיומם החומרי שם, ובין תחנת-נדודים לתחנת-נדודים דרשו בשער בת רבים, או שפירסמו ספרים, כדוגמת ר' בנימין זאב וואלף בן יעקב משברשין (ראה לעיל, בערכו).

משה בן יהודה ממינסק. חיבוריו: 'זה השער שערי דמ'... אשר דרש הדרשן המפורסם הרבני... מגיד מישרים בק"ק זאריק במדינות פולין ולע"ע נתקבל למ"מ בבה"מ דחברא קדישא פה ק"ק לונדון יע"א. והנה דרש משה בקהל עם ובמושב זקנים... ביום א' ז' אייר תקל"א לפ"ק על שמועת כי באה ונפלה עטרת ראשינו... ה"ה תרי אשלי רברבא הרב... מוהר"ר דוד אב"ד דק"ק אה"ו והרב... מוהר"ר יוסף אב"ד דק"ק בראד... לונדון, תקל"א. חיבור זה, 'דרוש הספד', המחזיק ארבעה דפים, הוא לפי הנאמר במודעת המוציא לאור בסיומו: 'להראות

דוגמת דרושיו נעים לכל באי עולם, וכוונתו לחיבורו של מגיד זה, 'אבן שהם', שאכן יצא לאור שם בשנת תקל"ב, וחזר ונדפס בפודגורזע תרנ"ט ובפיעטרקוב תרס"ז. לפי הנאמר בשער ספרו, נולד מחברו באמסטיסלאב שברוסיה. ההסכמות, משנת תקכ"ז ושנת תק"ל, הן מאת רבני קהילות בגליל לובלין, וכן רבני האמבורג, דסא וברלין, 'שבה היה דורש בארבע שבועות שהיה כאן', ועוד. חיבוריו על תהלים ופרקי אבות לא נדפסו וגורלם אינו ידוע לי. תצלום כתב-היד של 'אבן שהם' שמור על סרט-מיקרו במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. מלבד הפרטים בשערי חיבוריו, קורות חייו אינן ידועות לי. ספרו 'אבן שהם' מכיל עשרים וארבעה דרושים לכמה מועדים ועניינים שונים, המבוססים על דרשותיו בפני קהל ועדה בהיותו 'דרשן במדינות פולין', כנאמר בהקדמתו. מתוך חיבור זה מצטייר מחברו כמקובל מתון. תוכחותיו עיקרן בעניין פירוד הלבבות, שנאת-הינם ולשון-הרע, רדיפת כבוד, מלשינות, קלקולי-מידות בתלמידי-חכמים ועוד. כמו כן הוא מגנה את המותרות בבגדים המוצגים לראווה ומעוררים קנאת הגויים, והוא קורא לשוב בתשובה שלימה כדי להחיש את הגאולה. ומכאן חובת התוכחה בשער, שתפקידה לעורר את העם. לפי דבריו, בתודעת הגלות — תקוות הגאולה, באבילות המתמדת על חורבן בית-המקדש — הנחמה. לא מצאתי בדבריו רישומים ברורים מחסידות הבעש"ט ומוריה, או משל אישים שהיו קשורים בה. אמנם, מצינו בהם הטיפולוגיה הידועה בכתביהם של סופרי החסידות על שני סוגים בקרב עובדי ה': 'יש עובד את השם ומענג א"ע בכל מיני תפנוקים ומעדני מלכים... ואין אכילתו ותענוגיו טורדים אותו מעבודת הבורא... ויש שעובד את הבורא בה' ע"י פרישות מתענוגי הזמן וממאס את העולם ותענוגיו' (דרוש לסוכות נא, עמודה א). אף-על-פי שאינו מגנה את הסוג הראשון, הרי עדיף בעיניו הסוג השני, משום שאינו מסתכן בכל אותם הסכנות האורבות לפתחם של עובדי ה' מן הסוג הראשון (שם, שם). באחד הדרושים מרומזת מחלוקת במילי דשמיא, שייתכן כי המחבר עצמו היה מעורב בה (דרוש מחלוקת, נה, עמודה א).

בקונטרס 'שערי דמעה' רומז מחברו, כנראה, לגזירות גונטא באוקראינה בשנת תקכ"ח, שכן נאמר בו בין השאר: 'וצרות צרורות... אשר למשמע אוזן ממדינת פולין דאבה נפשינו... וחרבא וכפנא ומותנא אתא על עלמא... התלאות והרעות אשר עברו על עם קדוש... אשר נטבחו ונשחטו אלפים נפשות... ואין איש שם על לב על מה עשה ה' ככה לעם סגולתו'. לדעתו,

סיבת הגזירות — מחלוקת ושנאת-חנם, פירוד-הלכות ורדיפת-כבוד.

משה בן יעקב מסאטאנוב. חיבורו: 'משמרת הקודש... אשר חיבר התורני הרבני המופלא והמקובל מוהר"ר משה במהו' יעקב מק"ק סטאנוב... (Satanów)', זאלקווא, תק"ו. שלא כחיבורי-מוסר אחרים, שנת-חברו בדורו של ר' משה מסאטאנוב ובסביבתו, או בדור הסמוך לו, זכה ספר זה לתשומת-לב רבה מצד חוקרי החסידות, כגון ב. דינור שבמאמרו הגדול 'ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשיחיים'⁶¹ הירבה להשתמש בו בתיאור הרקע הרעיוני-הסוציאלי שבו צמחה החסידות ויצאה לכיבושיה הראשונים, ובמיוחד זכה ספר זה להתעניינות החוקרים כשגרשם שלום מצא בו עדות ראשונה על 'חבורות החסידים והבעש"ט'⁶², דבר שגרר את תגובתו של ר' חיים ליברמן⁶³. מכל מקום, אין ספק, כי 'משמרת הקודש' הוא אחד החיבורים החשובים לחקר 'רוח התקופה', תקופת צמיחת החסידות. כאן ראוי לציין, כי ר' משה בן יעקב פירסם עוד חיבור, והוא 'שימוש חכמים', שנדפס לראשונה בזאלקווא תק"י לערך, וכן שנית שם, תקמ"א, וכן שלישית, חמ"ד (בערדיטשוב), תקע"ו⁶⁴. בשער חיבורו זה מכונה המחבר: 'הרב הגדול החסיד המקובל מו' משה במו' יעקב מגיד משרים בק"ק סניטין [Sniatyn]'. עוד ראוי להוסיף כאן, כי בקובץ חידושי-תורה בשם 'שכל טוב', שיצא לאור בדיהרן פורט תצ"ה (ועוד), פרשיות בא, תרומה, תצוה, ואתחנן, אנו מוצאים חידושים 'בשם הרב הגדול המופלג מוהר"ר משה מגיד דק"ק סטאנוב', וגם דברים בשם ר' משה, רבה של סאטאנוב (שם, פר' במדבר), אלא שספק גדול אם אמנם ר' משה מגיד דק"ק סטאנוב' מכוון לר' משה מחברנו.

לענייננו חשוב חיבורו 'משמרת הקודש', שכן חידושיהם של מורי החסידות

61 במפנה הדורות, ירושלים מוסד ביאליק, תשט"ו, עמ' 83—227 (נדפס לראשונה בתוך 'ציון', שנה ח, תש"ג — שנה י, תש"ה).

62 גרשם שלום: שתי העדויות הראשונות על חבורות החסידים והבעש"ט, תרביץ, כ (תש"ט), עמ' 228—240 (= ספר אפשטיין).

63 חיים ליברמן: כיצד חוקרים חסידות בישראל, בצרון, שנה כב (כרך מג), תשכ"א, עמ' 154—161. ראה עוד להלן, פרק שלישי, עמ' 131—133.

64 חיים ליברמן: ר' משה מסאטאנוב וספרו 'שימוש חכמים', קרית ספר, כרך לו, עמ' 272. ראה עוד עליו א. יערי: תעלומת ספר, עמ' 121—122.

ניכרים ובולטים בבליטות יתירה מתוך הרעיונות המקופלים בכמה וכמה חיבורים שנתחברו באותם הימים, והחיבור שלפנינו הוא בלא ספק מהחשובים שבהם. ר' משה בן יעקב מצטייר מתוך ספרו 'משמרת הקודש' כמקובל סגפן ומחמיר, מטיף נלהב לדרכי הנהגה על-פי המוסר הקבלי הלוריאני ולמימוש כוונות האר"י בתפילה על אף הקשיים שבדבר *64

נתן נטע בן מנחם מענדל משיניאווה (Sieniawa). חיבור-ריו: 'עולת תמיד: 'סדור תפלה... עם פי' עולת תמיד ע"פ פרדס אשר חיבר הרב הצדיק הקדוש מוה' נתן נטע זצ"ל משינאווה... ונלוה אליו ס' ערוגת הבושם, פי' על שה"ש מהרב הקדוש מוה' משה אוסטריר', פרעמישלא, תרנ"ו. חיבורו השני 'קישוטי כלה המה כתבי קודש מהרב הצדיק מוה' נטע אשר העיד עליו... מוה' שמעלקי אבד"ק ניקולשפורג שהוא [!] אחד מל"ו צדיקים שבדור...', לעמבערג, תרל"ג.

ר' יחזקאל שרגא האלברשטאם, אב"ד דק"ק שיניאווה, אומר עליו בהסכמה לסידור-תפילה עם פירוש 'עולת תמיד' משנת תרכ"ה: 'נדרשתי להודיע אמרי קושט, אשר שמעתי בשבתו של הרב הצדיק כק"ש מו' נתן נטע זצ"ל מק' שינאווה, ונודע כי הרב הגאון... מוה' שמואל שמעלקי... האבד"ק ניקלשבורג, והי' מקודם איזה שנים רב בק' שינאווה, אמר על הרה"צ מוה' נתן נטע הנ"ל שהוא א' מל"ו צדיקים'. תולדותיו אינן ידועות לי ולא מצאתי זכרו בקורות העתים. פירושו לסידור נשלם בשנת תקכ"ו (מנחה לשבת, דף מב ע"ב). בחיבורו 'קישוטי כלה' מובאים כמה מאמרים מתוך 'כתב יד של הצדיק איש אלהים מוה' דוב בעריש מגיד משרים דק"ק גריידינג (Gródek Jagiellonski) זצ"ל' (דף ד), וכן דברים בשם ר' שמעריל אביו (דף ל, עמודה ג, ועוד). בכלל מאמרי ר' דוב בער מגריידינג תוכחה סוציאלית חריפה.

קשה להכריע אם דברי ר' נתן נטע בשני חיבוריו הושפעו מתורותיהם של מורי החסידות. העניין הבולט שבהם הוא הדביקות, שביטוייה ניכרת בהם חוויה אישית אמיתית. אמנם, באחד המאמרים מדובר בירידת הצדיקים למקום הקליפות לשם העלאת ניצוצות: 'כי כל כוונת הקב"ה הי' להעלות הנה"ק מן הקליפה, והוא ע"י ירידת הצדיקים מעלים עמהם נשמות העשוקים, והוא

*64 ראה להלן, פרק שלישי, עמ' 125—126.

שאמר הקב"ה לך לך והיה רעב בארץ והוצרך לירד למצרים. והכוונה בזה, כי היה רעב בארץ כביכול שהיה השפע נתמעט לארץ, והוא על ידי שהי' צדיקים מועטים בדור הזה, רק אברהם בעצמו, והי' צריך להיות נע ונד בארץ להיות מחזיק מטובו לכל הארץ לבלתי יהי' גדח הטובה מכל הארץ, ובזכותו היה גיזון כל הארץ. אמנם מחמת התגברות הקליפות הי' רודפים השפע הטוב מן הקדושה, ועוד, כדי להוציא אותן רפ"ח ניצוצות הק' מן הקליפות הוצרך לירד למצרים' (קישוטי כלה, ט, עמודה ג). אולם אין להסיק ממאמר זה על זיקה רעיונית לתורתם של מורי החסידות על ירידת הצדיק, שכן עיקרו של רעיון זה, כפי שהוא מובע אצל ר' נתן נטע משיניאווה, מקורו בס' הזוהר, ואין בו טעמים העיקרי של מורי החסידות, היינו ירידה לשם העלאת המוני העם בכלל והחוטאים שבהם בפרט. אפשר שהמאמר על עבודת ה' בגשמיות יש בו כדי להעיד על שייכות אומרו לעולמה הרעיוני של החסידות, וזה לשונו: 'כי באמת יכול אדם להיות מקדיש את הגוף ג"כ, להיות הכל בהתקשרות הקדושה, אכילה ושתי' שלו. אמנם ע"ז מרומז [תהלים כד, א] "לה' הארץ ומלואה", כי מדבר באנשים שהם בני עלי' והם מתקדשים תמיד בעבודת הבורא ית"ש, וכל דבר גשמי שהמה עושים על הכל יש כוונתם לשמה. וזהו [משלי ג, ו] "בכל דרכיך דעהו", אף בדרכי הגוף, וזה מידת חסיד שעושה לפניו משורת הדין' (קישוטי כלה, מג, עמודות ג—ד, והשווה שם, לט [צ"ל: מד], עמודה א). כן ראוי להטעים, כי ב'עולת תמיד' מצינו כמה מאמרים בעניין 'גאולת הנשמות' כתנאי לגאולת הגופים, וכן ש'עיקר גאולה אנו מבקשים על גאולת נשמות' ('עולת תמיד' מז, ע"א; סא, ע"א), ועוד, הדומים במידת־מה למאמרים חשובים בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה.

אולם אם ר' נתן נטע משיניאווה אכן השתייך לאחת מחבורות החסידים, או שהזדהה עם תורתן, כיצד לא נשמר זכרו אצל רושמי קורותיה של החסידות? ואם לא זכה להימנות עם סופרי החסידות משום שלא השתייך אליהם, הרי לפנינו תופעה מעניינת, שמעידה על נביטתם של רעיונות מקבילים לרעיונותיה של החסידות ללא תלות וזיקה אליה.

פרץ בן משה, 'מיושבי קלויז דק"ק בראד ומגיד מישרים בבהמ"ד הגדול דקהל ומוכיח לרבים'. חיבוריו: 'בית פרץ', זאלקווא, תקי"ט. הסכמות: תקי"ג, תקי"ד, תקט"ו, תקי"ט; כתב־יד דרשות שדרש בארץ ישראל, ובכללן דרשה על גזירות תקכ"ח, השמור בספריית שוקן בירושלים; 'שבח ותהלה לארץ ישראל', מיץ תקל"ב, והוא קונטרס של ארבעה דפים, ששריד ממנו

נשתמר ונדפס מחדש על-ידי אברהם יערי⁶⁵. פירושו על תהלים הנזכר בספר 'בית פרץ' (כו [צ"ל : כט], עמודה א), גורלו אינו ידוע.

בהקדמה לספרו: 'בית פרץ' הוא מספר, כי למד תורה מפי ר' ישראל אב"ד דק"ק לאקטש (Lokacze) שבוולין, ולימים בישיבת ר' ברוך כהנא ראפפורט. בברודי שימש כמלמד ב'לימוד גמפ"ת... מיום עמדי על דעתי הי' לי קביעות לימוד מדי שבת בשבת... בנגלה ובנסתרים בבית המדרש הגדול דקלויז בית הגדול מלא ספרים אשר לא נמצא כמעט ברוב העולם ספונים והדורים'. הוא ממשיך ומספר: 'והייתי מסבב מגלגול החזור בעולם ובית אל שדרשתי בכל בתי כנסיות ומדרשות במדינות פולין וליטא'. כמו כן שימש מגיד-מישרים בכמה קהילות עד שנתקבל למגיד-מישרים בבית-המדרש הגדול בברודי. כנראה היתה זאת אחרי מותו של ר' אפרים חסיד בשנת תק"ט. בשנת תקכ"ח אנו מוצאים אותו בארץ ישראל, כמוכח מדרשתו שם על גזירות תקכ"ח. הוא נולד בשנת תס"ז, כפי שאנו למדים מדבריו בספר בית פרץ (יז, עמודה ד): 'ושמעתי מפי אדוני מ"ו הרב הגאון המפורס' מוהר"ר ברוך כהנא רפא פורט, שלמדתי אצלו בישיבה שיש בו סמיכה בשנת תפד"ל בק"ק פירדא כד הוינא בר שיבסר שנין'.

בחיבורו 'בית פרץ' כמה דרשות ותוכחות חשובות בעניין חילול שבת, 'מדות שקרים ומשקלות שקר' (כו, ג), הסגת גבול: 'א"נ דקאי על מסיגי גבול רעהו המנהג הרע בדורינו כשבא איזה סוחר לבין החניות זה מושך אצלו וזה מושך אצלו ונעשה הסוחר כחמר גמל זה, זה מושך מלפניו וזה מלאחריו' (כו, ב) ועוד כיוצא באלה הרבה. בדרשותיו דברים בשם כמה מבני-דורו ובני-עירו, כגון ר' אליעזר, בעל 'מעשה רוקח', ר' מרדכי חסיד⁶⁶,

65 ראה עליו: גלבר, עמ' 53, הערה 25; שם, עמ' 60, 68; א. יערי: תעלומת ספר, עמ' 127—130; הנ"ל: מחקרי ספר, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשי"ח, עמ' 455—457; י. תשבי (הערה 5), עמ' 8—10.

66 ר' מרדכי חסיד, אחד הדמויות המופלאות בקהילת ברודי סמוך לימי צמיחתה של החסידות, המכונה גם ר' מרדכי חרה"ד (=חתן ר' הירש דאנצקר), נפטר בשנת תצ"ו (גלבר, עמ' 80; 334, 339). זכרו נשמר בהערצה רבה אצל כמה ממחברי התקופה וסמוך לה, כמו אצל ר' יצחק בן-בן-ציון מקוצק, מגיד-מישרים דק"ק אפטא (Opatów), וקודם-לכן מגיד שני בקהילת ברודי. את זמן ישיבתו בקהילה זו ציין בסימן מובהק לזמנו ולמקומו: 'והרב המנוח המפורסם מ' מרדכי זצ"ל מק"ק בראד, שהיה נקרא בפי כל ר' מרדכי חסיד, דרתי בק"ק בראד היה אחר פטירתו כמה שנים' ('מכלל יפי', ח, ע"ב). עוד עדות של מסיח לפי תומו, המעידה על תהלתו בקרב בני הדור — ר' יחזקאל

ר' לייבוש, רבה של שינאוה, שאר-בשרו של ר' פרץ, ר' אפרים מגיד, אך אין בהם זכר למורי-החסידות הראשונים. בדבריו כמה שמועות חשובות בעניין הדביקות, כגון שמועה בשם ר' נתן בר' לוי, מחכמי הקלויז בברודי, וכן דברים שכמותם אנו מוצאים במקום אחר בשם ר' נחמן מקוסוב⁶⁷. ר' פרץ בן משה מצטייר לעינינו מתוך חיבוריו כמקובל נלהב, שקבלת האר"י על מגמותיה המשיחיות ממלאת את כל ישותו, עם שמץ נטייה לראדי-קאליזם דתי. הוא הגיב בחריפות על ההמרה הפראנקיסטית בשנת תקי"ט, כמתברר מתוך 'דרוש על המינין וש"ץ', שדרש בארץ-ישראל (כתב-יד שוקן סימן קב. 65 ב דף 13—14; מובא אצל א. יערי: 'מחקרי ספר', עמ' 455—457). אחר תיאור מפורט של תעלולי הפראנקיסטים הוא מודיענו, שבשנת ההמרה אמר 'מוסר נגד ש"ץ ימ"ש', וקרא בו לישראל להתחזק במלחמת ה' בדרך 'משל למלך גדול', שצבאו, על אף ריבוי חייליו, יצא ממלחמותיו עם צבאות קטנים ממנו כשידו על התחתונה. בסופו של דבר השכיל מלך זה להבין, ש'ריבוי חיילות הם הגורמים'. מה עשה? הוציא מחוץ למחנה 'כל חיילי רמאים, ונתמעט החיל שלו, אז החיל הנשאר'י צריכין להתחזק במלחמה ולעמוד על נפשם, אז נצחו הם המלחמה'. הנמשל ברור: המלך הוא הקדוש-ברוך-הוא, צבאו הם ישראל, שעליהם לעמוד בקשרי מלחמה עם כוחות הסטרא-אחרא; כלי זינם — לימוד תורה ותפילה. אך הם מתרשלים בעבודת ה' ו'הרמאים ואפיקורסים' גורמים רישול ל'שאר ישראל... מעבודת הש"י'. לפיכך מלך-מלכי-המלכים הקדוש-ברוך-הוא הבדיל מן העדה את המינים השבתאים ו'נעשו כולם משומדים'. לקחו של מעשה ההמרה, ש'צריכין אנחנו בני ישראל הנשארים להתחזק במלחמות ה' נגד היצה"ר'.

לנדא, בעל 'נודע ביהודה', הסתמך באחת מדרשותיו על דברי ר' מרדכי, אך לא העלה את לשונם משום שהיו שגורים בפי רבים: 'ודברי הרב המנוח החסיד המפורסם מוהר"ר מרדכי הרה"ד (צ"ל: חרה"ד) זצ"ל מבראד ידועים' ('דרושי הצל"ח', דף ו, עמודה ג). כמה ממאמריו של ר' מרדכי חסיד מובאים בספר 'בית פרץ': 'ששמעתי מפי החסיד המפורסם החר"ף מוהר"ם חרה"ד' (ד, עמודה ד); 'ושמעתי בזה מהרב מו' מרדכי ז"ל מקהילתנו' (יח, עמודה א); וכן בספר 'דברי משה' לר' משה מדולינא (לו, עמודה ג) ועוד.

67 ראה להלן, פרק שמיני, עמ' 351—353; לעיל, פרק ראשון, עמ' 23—24.